

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

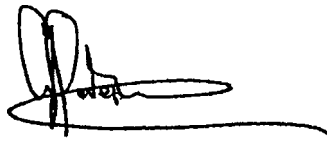
КОБЕРНІК Сергій Георгійович

УДК 37.016:91

**ДИДАКТИЧНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ
В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2013

0674

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Бондар Володимир Іванович,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
директор Інституту педагогіки та психології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Любов Іванівна,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри фізичної та економічної географії;

доктор педагогічних наук, професор
Топузов Олег Михайлович,
Інститут педагогіки НАПН України,
директор інституту;

доктор географічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Шищенко Петро Григорович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри географії України.

Захист відбудеться "16" жовтня 2013 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.06 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "12" вересня 2013 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор педагогічних наук, професор

Л.Ю. Благодаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах перебудови та реформування системи освіти в Україні особливого значення набувають питання всебічного розвитку особистості учня з метою найповнішого використання її здібностей та задатків у підготовці до активних форм життєдіяльності. Як зазначено у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), освіта в нашій державі має відповідати запитам кожного громадянина країни, суспільним потребам та світовим досягненням науки. Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та Національна доктрина розвитку освіти визначають головні шляхи реформування освітньої галузі. Одним з таких напрямів є удосконалення сучасної дидактичної системи навчальних предметів у загальноосвітній школі. Перехід від знаннєвої до компетентнісної парадигми освіти передбачає підготовку творчої, активної, конкурентоспроможної особистості, здатної до саморозвитку та суспільного адаптування. Відтак виникає потреба в розробленні теоретичних і методичних засад формування сучасної дидактичної системи навчання, вдосконалення та оновлення нормативних документів загальноосвітньої школи, створенні навчально-методичних комплексів для вивчення предметів та їх упровадження у шкільну практику.

Географічна освіта в світі є невід'ємною частиною загальної системи навчання, яка спрямована допомогти учням краще зрозуміти особливості просторових взаємозв'язків на земній поверхні та характер освоєння географічної оболонки людиною, усвідомити велике розмаїття і цілісність природи Землі в межах географічної оболонки та водночас осмислити єдність і вразливість природних об'єктів, залежність їх від дій людського суспільства, озброєного сучасними технічними та технологічними засобами впливу на навколишнє середовище. Формуючи географічне уявлення про світ як обов'язкову складову загальнонаукової картини світу, вчителі географії навчають учнів основної школи комплексно розглядати природу, населення і господарство, усвідомлювати особисту відповідальність і причетність до змін природних комплексів і географічних об'єктів. Отже, географічна освіта є необхідною складовою формування особистості сучасного громадянина, здатного приймати самостійні та відповідальні рішення.

У зв'язку з розвитком шкільної освіти в Україні істотних змін зазнають усі елементи дидактичної системи навчання географії в основній ланці середніх загальноосвітніх закладів. Розроблено нову Концепцію змісту географічної освіти, створено та постійно оновлюється Державний стандарт базової середньої освіти, вдосконалюються навчальні програми для вивчення географічних курсів. Усе це потребує оновлення змісту шкільних підручників та навчальних посібників з географії, розроблення сучасного навчально-методичного забезпечення, впровадження у навчальний процес ефективних методів, засобів та організаційних форм навчання.

В умовах постійного реформування системи шкільної освіти і географічної зокрема актуальною є потреба у створенні якісно нового дидактичного

комплексу, за допомогою якого педагоги мали б можливість знайти необхідні відповіді та корисні поради для раціональної організації навчально-виховного процесу з географії в основній школі. Потребують визначення, уточнення та узагальнення цільові аспекти вивчення шкільних курсів географії у 5-9 класах та їх окремих структурних складових. Необхідно комплексно проаналізувати мету, завдання, значення та методичні особливості вивчення всіх структурних підрозділів географічної освіти в основній школі, щоб сприяти вчителю максимально реалізувати їх у навчальному процесі та забезпечити формування відповідних навчальних досягнень учнів з географії.

Сучасний навчально-методичний комплекс з географії включає навчальні програми, інструктивні матеріали, підручники, картографічні посібники, робочі зошити учня на друкованій основі, хрестоматії, засоби унаочнення, дидактичні матеріали, методичні посібники, різноманітні додаткові джерела географічного змісту. Кожен із вказаних елементів має свої змістові й методичні особливості та специфічні ознаки. Тому актуальним на сьогодні є визначення шляхом педагогічного дослідження ефективності використання у навчальному процесі як навчально-методичного комплексу в цілому, так і його окремих складових з метою оптимального поєднання різних засобів навчання для забезпечення реалізації завдань географічної освіти в основній школі. Необхідно визначити та реалізувати напрями для вдосконалення шкільних підручників і навчальних посібників з географії на друкованій та електронній основі з метою створення на перспективу підручників й посібників нового покоління.

Географія як шкільний предмет покликана донести до учнів систему поглядів на світ, розвивати їхнє мислення, формувати географічну освіченість, економічну, політичну та екологічну культуру. Одним із засобів реалізації цих завдань є удосконалення складових сучасної дидактичної системи навчання географії та комплексне запровадження її оновлених елементів у шкільну практику. Аналіз нормативної бази географічної освіти загальноосвітньої та вищої школи, дисертацій та наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених-педагогів засвідчує певні здобутки на шляху розроблення цільових аспектів, змісту та окремих складових дидактичної системи навчання географії в основній школі.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що закладено передумови для теоретичного осмислення сутності зазначеної проблеми, зокрема:

- досліджено дидактичні засади змісту педагогічної освіти (А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Безпалько, В. Бондар, С. Гончаренко, В. Загвязинський, В. Краєвський, І. Лернер, Ю. Мальований, М. Махмутов, В. Онишук, В. Оконь, В. Паламарчук, І. Підласий, П. Підкасистий, О. Пометун, О. Савченко, Г. Селевко, М. Скаткін, В. Сухомлинський, В. Сиротюк, А. Хуторський, О. Ярошенко та ін.);

- визначено дидактичні та методичні засади географічної освіти (М. Багров, А. Барков, Л. Булава, О. Ворокута, Й. Гілецький, В. Герасимчук, Л. Даценко, Ф. Заставний, Л. Зеленська, В. Корнєєв, М. Криловець, Л. Круглик, Г. Ламекіна, Л. Мелько, П. Масляк, В. Обозний, Я. Олійник, М. Откаленко, Л. Паламарчук, С. Пальчевський, В. Пестушко, Л. Покась, А. Сиротенко,

О. Стадник, О. Топузов, О. Топчієв, О. Шаблій, Є. Шипович, П. Шищенко, І. Шоробура, Г. Уварова та ін.);

- розглянуто різні аспекти розвитку шкільної географії та методики її навчання зарубіжними вченими (М. Баранський, І. Барінова, А. Бібік, Т. Герасимова, А. Даринський, І. Душина, У. Єсназарова, Е. Кабанова-Меллер, В. Коринська, О. Лобжанідзе, І. Матрусов, В. Максаковський, Л. Панчешнікова та ін.).

Але серед теоретичних та методичних надбань водночас відсутні завершені комплексні дослідження з проектування та реалізації цілісної дидактичної системи навчання географії в основній школі. Як свідчить аналіз фахових джерел у педагогічній науці загальнотеоретичні положення змісту окремих складових дидактичної системи навчання розроблені досить ґрунтовно. Проте у методиці навчання географії невирішеними залишаються такі питання: як удосконалити структуру та зміст шкільних курсів географії; якими мають бути цілі та завдання кожного з елементів географічної освіти в основній школі; якими повинні бути сучасні підручники, навчальні та методичні посібники, довідники з географії для забезпечення ефективної реалізації провідних завдань географічної освіти; як краще та в яких посланнях використовувати елементи навчально-методичного комплексу для вивчення курсів географії у 6-9 класах; які методичні умови сприятимуть ефективному навчанню географії в основній школі.

Відсутність відповідей на ці та інші питання, загальна нерозробленість сучасних методичних засад навчання географії звужують можливості шкільної практики. Актуальним питанням є також невідповідність учителів географії до практичної реалізації сучасних складових дидактичної системи навчання в основній школі, їхнє неоднозначне ставлення до застосування окремих елементів навчально-методичного комплексу та впровадження в практику навчання сучасних інтерактивних методів, засобів та форм педагогічної взаємодії.

Отже, можна констатувати, що в теорії та практиці навчання географії існують суперечності між:

- суспільними вимогами щодо впровадження новітніх освітніх технологій і забезпеченням індивідуально зорієнтованого навчання на уроках географії та їх практичною реалізацією в школі;
- новими загальнодидактичними концептуальними підходами до фундаменталізації знань школярів з географічних курсів і традиційним методичним забезпеченням їх вивчення учнями основної школи;
- вимогами до перебудови навчального процесу на основі компетентнісного підходу, який передбачає зростання частки практичної роботи і самостійної навчальної діяльності учнів, та переважанням знаннєвої системи навчання й оцінювання;
- створенням й впровадженням у шкільну практику сучасного навчально-методичного забезпечення для вивчення курсів географії і відсутністю комплексних досліджень щодо їх оптимального поєднання та ефективності у навчальному процесі;

- потребою в контролі, корекції й оцінюванні навчальних досягнень школярів з географії за новими критеріями й недостатньою розробленістю для цього системи диференційованих завдань для вимірювання рівнів сформованості предметних компетентностей;
- традиційними підходами до фахової методичної підготовки майбутніх учителів географії та новітніми здобутками дидактики вищої школи.

Проведення комплексного науково-методичного дослідження дидактичної системи навчання географії в основній школі сприятиме розв'язанню названих суперечностей та збагаченню сучасної практики і методики навчання географії як педагогічної науки.

Отже, вивчення інформаційних джерел з проблеми дослідження дає підстави стверджувати, що сучасна дидактична система навчання географії ще не була предметом окремого дослідження. Викладене вище спонукало нас до дослідження цієї проблеми у контексті завдань шкільної географічної освіти на сучасному етапі. Керуючись суспільним замовленням на здобуття учнями якісної географічної освіти, була обрана тема дисертаційного дослідження *«Дидактична система навчання географії в основній школі»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Основні напрями дослідження відповідають на законодавчому рівні інноваціям у загальній середній освіті, зокрема положенням Державної програми «Освіта (Україна XXI століття)», законам України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року №1720-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року». Дисертаційне дослідження виконано згідно тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом: «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти» з теми «Науково-методичне забезпечення вивчення курсів географії в загальноосвітній школі» (протокол № 5 від 23 грудня 1998 року) та в рамках розроблення під керівництвом автора теми прикладного дослідження «Науково-методичні засади організації самостійної роботи студентів у процесі методичної підготовки майбутніх учителів предметів природничого циклу» (номер державної реєстрації 0109U001265), яка розроблялася у рамках держбюджетних тем на замовлення МОН України в НПУ імені М.П. Драгоманова.

Тему докторської дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 24 червня 1999 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукової діяльності в галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 3 від 13 квітня 2000 року).

Об'єктом дослідження є навчально-виховний процес з географії в основній школі загальноосвітніх навчальних закладів.

Предмет дослідження – дидактична структура сучасної методичної системи навчання географії в основній школі.

Мета дослідження полягає в розробленні концепції дидактичного

забезпечення реалізації методичної системи навчання географії в основній школі та створенні на її основі навчально-методичного забезпечення географічної освіти у 6–9 класах.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження вивчити стан розвитку дидактичної системи навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах.
2. Визначити теоретико-методологічні та дидактичні засади географічної освіти в основній школі на сучасному етапі суспільного розвитку.
3. З'ясувати цільові особливості та змістове наповнення структурних складових географічної освіти в основній школі.
4. Охарактеризувати принципи, методи, засоби та форми реалізації завдань географічної освіти й підвищення ефективності формування географічної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів.
5. Обґрунтувати навчально-методичний комплекс для вивчення географічних курсів основної школи та визначити його складові.
6. Розробити концепцію та моделі сучасних підручників, навчальних та методичних посібників, довідників з географії для основної школи.
7. Визначити сучасні тенденції щодо вдосконалення географічної освіти у 6-9 класах та забезпечити їх практичну реалізацію на уроках географії в основній школі.
8. Розробити та теоретично обґрунтувати методичну систему навчання географії в основній школі на основі комплексного застосування елементів сучасного навчально-методичного забезпечення та експериментально перевірити її ефективність.

Для досягнення поставленої мети та виконання завдань було використано комплекс **методів дослідження**:

- *теоретичні методи*: концептуальний аналіз філософської, педагогічної, методичної літератури, дисертаційних праць та їх узагальнення з метою з'ясування стану формування дидактичної системи навчання географії в основній школі у контексті становлення та розвитку нормативної бази шкільної географічної освіти; системно-структурний аналіз проблеми; порівняльний аналіз з одночасним зіставленням процесу розвитку теорії і практики навчання географії в основній школі з метою розкриття їх специфіки та виокремлення сучасних тенденцій; синтез, моделювання та проектування для подальшого коригування дослідження за результатами його окремих етапів;
- *емпіричні методи*: діагностичні – анкетування, бесіди, інтерв'ю, тестування з метою вивчення результатів навчальної діяльності учнів 6-9 класів на уроках географії, спостереження за процесом навчання географії, що сприяли вивченню стану проблеми в шкільній практиці;
- *організаційно-експериментальні методи*: діагностичний, констатувальний, пошуковий, формувальний, коригувальний експерименти з якісним аналізом та статистичною обробкою результатів, що забезпечило їх достовірність і дало змогу перевірити педагогічну ефективність розробленої методичної системи навчання географії в основній школі.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що у вітчизняній теорії та методиці навчання географії:

- *вперше* запропоновано методичну систему навчання географії в основній школі як складову дидактичної системи з урахуванням існуючих тенденцій освітніх технологій та особливостей вивчення географії в загальноосвітніх навчальних закладах;
- *вперше* запропоновано компоненти методичної системи географічної освіти в основній школі, які систематизовано за напрямками: цільові аспекти, змістовий компонент, організаційно-процесуальний апарат, результативність;
- *вперше* запропоновано та створено нормативну базу для розвитку географічної освіти в основній ланці національної загальноосвітньої школи, яку становлять Концепція змісту шкільної географічної освіти, географічна складова Державного стандарту базової середньої освіти, навчальні програми з курсів географії для основної школи та визначено напрями їх удосконалення;
- *вперше* теоретично та методично обґрунтовано концепцію підручника з географії для основної школи, алгоритми для проведення практичних і самостійних робіт на уроках географії у 6-9 класах, систему завдань для здійснення поточного й періодичного оцінювання навчальних досягнень учнів з географії з урахуванням критеріїв оцінки за 12-бальною шкалою;
- *вперше* теоретично обґрунтовано зміст навчально-методичного комплексу для вивчення курсів географії в основній школі та визначено методичні аспекти використання його складових в сучасних умовах розвитку географічної освіти.

Удосконалено:

- загальні цілі та завдання географічної освіти у 5-9 класах основної школи;
- зміст та структуру навчальних програм з географії для основної школи та програми з географії для зовнішнього незалежного оцінювання в центрах якості освіти за участю дисертанта у їх розроблені;
- зміст географічної освіти в курсах основної школи за рахунок оновлення понятійного апарату і термінології з урахуванням світових тенденцій у розвитку географічної науки;
- змістове наповнення та методичну складову сучасних підручників з географії за рахунок обґрунтування включення до їх змісту мотиваційних блоків, мети та завдань для виконання програмних практичних робіт, блоків підсумкових завдань різних рівнів для підготовки до тематичних атестацій;
- цільові характеристики та методичний апарат для організації та проведення програмних практичних та додаткових самостійних робіт в курсах географії основної школи;
- класифікації навчальних посібників з географії, практичних робіт в шкільних курсах географії, видів та форм самостійної навчальної діяльності учнів;
- фахову методичну підготовку майбутніх учителів географії за рахунок

впровадження розроблених науково-методичних засад шкільної географічної освіти у практику вищої школи.

Подальшого розвитку набули:

- цільові аспекти та змістові характеристики складових географічної освіти в основній школі за рахунок уточнення мети і конкретизації завдань курсів географії у 5-9 класах та їх включення у методичні посібники для вчителів;
- базовий понятійний апарат досліджуваної проблеми: уточнено та конкретизовано зміст понять «дидактична система навчання», «навчальна програма з географії», «навчально-методичний комплекс для вивчення географії», «програмні практичні роботи з географії»;
- методичні характеристики принципів, методів, засобів та форм навчання географії в основній школі;
- дидактичні можливості мотиваційного компонента уроку, схематичних засобів унаочнення, програмних практичних робіт, самостійної навчальної діяльності, інтерактивних форм та методів для вдосконалення навчально-виховного процесу з географії;
- теорія й практика розробки структури і змісту підручників, навчальних та методичних посібників, довідників для вивчення географії у 6-9 класах.

Практичне значення здобутих результатів полягає у розробці та впровадженні в практику загальноосвітньої школи створених за авторськими моделями основних складових навчально-методичного забезпечення для вивчення курсів географії у 6-9 класах: підручників, опорних схем і таблиць, навчальних і методичних посібників, дидактичних матеріалів, довідників.

Теоретичні висновки дослідження використано у процесі розробки географічної складової Державного стандарту базової середньої освіти (2004 р.), навчальних програм з географії для 6-9 класів основної школи (2001 р., 2012 р.), програми з географії для ЗНО (2011 р.).

За результатами дослідження вдосконалено підготовку майбутніх учителів географії у вищих навчальних закладах за рахунок осучаснення змісту типової програми з дисципліни «Методика навчання географії» та створення відповідного навчально-методичного забезпечення для її вивчення. З даного курсу розроблено і впроваджено у навчальний процес для студентів спеціальності «Географія»: типову навчальну програму, навчальні та методичні посібники, практикум, збірник завдань для самостійної роботи студентів.

Розроблені у процесі дослідження теоретичні положення і методичні рекомендації можуть бути використані на курсах підвищення професійної кваліфікації вчителів географії в інститутах післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в практику загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва та Київської області, м. Полтави, м. Миколаєва: ліцею «Голосіївський» № 241 м. Києва (довідка № 05 від 12.01.2012 р.), спеціалізованої школи № 260 м. Києва з поглибленим вивченням української мови та літератури (довідка № 50 від 17.01.2012 р.), спеціалізованої школи № 239 м. Києва з поглибленим вивченням німецької мови (довідка № 01 від 23.01.2012 р.), Острійківської загальноосвітньої школи

I-III ступенів Київської області (довідка № 37 від 21.02.2012 р.), загальноосвітньої школи I-III ступенів № 17 м. Білої Церкви Київської області (довідка № 42 від 22.02.2012 р.), спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 01 з поглибленим вивченням слов'янських мов м. Білої Церкви Київської області (довідка № 34 від 23.02.2012 р.), Полтавської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 (довідка № 48 від 24.01.2012 р.), Миколаївської гімназії № 2 (довідка № 211 від 05.04.2012 р.); *міських та обласних інститутів післядипломної освіти педагогічних кадрів*: Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів імені Б. Грінченка при Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д. Грінченка (довідка № 278 від 23.09.2003 р.), Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (довідка № 158 від 17.04.2003 р.; довідка № 85 від 27.12.2011 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського (довідка № 251 від 08.10.2003 р.), Обласного інституту післядипломної педагогічної освіти м. Миколаєва (довідка № 576 / 16-23 від 04.04.2012 р.); *вищих педагогічних навчальних закладів*: Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 07-10 / 38 від 12.01.2012 р.), Тернопільського Національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 269-33 / 03 від 07.03.2012 р.) й *підтверджено відповідними підрозділами Міністерства освіти і науки України*, зокрема Департаментом загальної середньої та дошкільної освіти МОН України (довідка № 91308 від 20.10.2003 р.), Науково-методичним центром середньої освіти МОН України (довідка № 14/18.1-487 від 13.06.2003); переліками навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників з географії, рекомендованих для використання в основній школі загальноосвітніх навчальних закладів, що надруковані в Інформаційних збірниках МОН України у період 2002-2011 рр. (№ 25, 26, 27, 28, 29, 30).

Особистий внесок здобувача у працях, опублікованих разом із співавторами. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням і містить результати, які в сукупності дали змогу розв'язати проблему вдосконалення сучасної дидактичної системи навчання географії в основній школі як у її змістовому, так і в організаційно-методичному аспектах. У дисертації не використовувались особисті напрацювання Р. Коваленка, В. Лютої, П. Масляка, О. Надтоки, О. Скуратовича, С. Терпищева, В. Ягниці, разом з якими опубліковано підручники, навчальні та методичні посібники, окремі наукові праці.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на *міжнародних наукових конференціях*: «Навчально-методичне забезпечення безперервної географічної і картографічної освіти» (м. Харків, 2000); «Непрерывное образование: проблемы подготовки специалистов» (АР Крим МДЦ «Артек», 2001); «Європейські студії в школах України» (м. Київ, 2002); «Педагогіка духовності: Поступ у третє тисячоліття. Перші Міжнародні Драгоманівські читання» (м. Київ, 2005); XV – XX Каришинські читання (м. Полтава, 2008 - 2013); спільне засідання Президії Академічної Мережі Центральної та Східної

Європи – ANforCEE та пленарного засідання Міжнародного наукового Форуму «Слов'янська педагогіка в контексті світової освіти: історія та сучасність» (м. Київ, 2008); «Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві» (м. Київ, 2010); «Актуальні проблеми природничо-математичної освіти в середній і вищій школі» (м. Херсон, 2012); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Теорія і практика вивчення природничих дисциплін у вищій та середній школі» (м. Умань, 1997); «Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи» (м. Суми, 1998); «Сучасні проблеми методичної підготовки вчителів біології, хімії, географії» (м. Київ, 2002); «Професійна підготовка вчителів в умовах запровадження кредитно-модульної системи» (м. Київ, 2007); «Освітнє середовище як методична проблема» (м. Херсон, 2008); «Теорія і практика сучасного природознавства» (м. Херсон, 2009); «Перспективи розвитку сучасної біології: тенденції та напрямки» (м. Глухів, 2009); «Формування та розвиток професійної компетентності сучасного педагога в умовах неперервної освіти» (м. Миколаїв, 2011); «Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання» (м. Ніжин, 2012); *звітно-наукових конференціях викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова*: «Єдність навчання і наукових досліджень - головний принцип університету» (м. Київ, 2001-2013); *у роботі з'їздів, форумів та круглих столів*: круглий стіл «Перспективи географічної освіти в період переходу на 12-річне навчання в школі» (м. Київ, 2000); I Форум газети «Красназнавство. Географія. Туризм» (м. Київ, 2010); II Форум газети «Красназнавство. Географія. Туризм» «Географічна наука і методика її навчання: практична спрямованість» (м. Київ, 2011), Громадське обговорення структури і змісту нових навчальних програм з географії для основної школи (м. Київ, 2012); XI з'їзд Українського географічного товариства «Україна: географія цілей та можливостей» (м. Київ 2013); *у конкурсах*: Всеукраїнський конкурс «Вчитель року за фахом» (1996, 1999); Міжнародний конкурс учителів (АР Крим МДЦ «Артек», 1998 -1999); під час проведення *майстер-класів* учителів-переможців міжнародного конкурсу шкільних учителів в «Артеці» 1996 - 2000 рр. (АР Крим МДЦ Артек, 2001); на *засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України* під час обговорення проблеми підготовки наукових кадрів в Україні (м. Київ, 2002); на *авторських курсах лекцій* з проблем удосконалення географічної освіти в основній школі для вчителів географії: в Київському обласному Інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів (м. Біла Церква, 2000-2012); в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського (м. Полтава, 1999-2003); в Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (м. Миколаїв, 2003-2012).

Результати дослідження апробовані у власній педагогічній діяльності під час роботи вчителем географії в спеціалізованій школі № 239 м. Києва та Київському ліцеї бізнесу, а також у процесі викладання дисципліни «Методика навчання географії» в Інституті природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження відображено у 127 публікаціях. До їх числа входять: 1 монографія, 5

підручників, 59 навчальних та методичних посібників, 32 статті (22 одноосібних) у наукових фахових виданнях України, 7 програм, 23 публікації в наукових журналах, матеріалах конференцій, тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій. З вказаного переліку 42 праці мають відповідний гриф МОН України.

Кандидатська дисертація на тему «Опорні схеми як засіб систематизації знань школярів» була захищена в 1995 році, її матеріали в тексті докторської дисертації не використано.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів і висновків до них, висновків, списку використаних джерел (535 найменувань на 31 сторінці), додатків на 74 сторінках. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 517 сторінок, з яких 411 сторінок – основний текст. Робота містить 26 рисунків, 19 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання наукового пошуку, викладено провідні положення концепції дослідження, сформульовано методологічну основу дослідження, розкрито наукову новизну й практичне значення здобутих результатів, наведено відомості щодо апробації і впровадження результатів дисертаційної роботи.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні засади географічної освіти в основній школі» визначено складові дидактичної системи навчання географії в основній школі, представлено результати аналізу фахових джерел на предмет визначення світового значення шкільної географічної освіти та її ролі в інтеграції України у європейський простір, схарактеризовано нормативну базу розвитку географічної освіти в ЗНЗ України.

За результатами аналізу теоретико-методологічних засад географічної освіти визначено та схарактеризовано складові сучасної дидактичної системи навчання географії в основній школі за напрямками: цільові аспекти, змістовий компонент, процесуально-організаційний апарат, результативність. До кожного з елементів дидактичної системи з урахуванням результатів констатувального експерименту і власного педагогічного досвіду визначено можливості для вдосконалення з метою покращення стану вивчення курсів географії в основній школі.

З'ясовано, що географічну освіту в світі розглядають як невід'ємну частину загальної системи навчання, яка спрямована допомогти учням краще зрозуміти особливості просторових взаємозв'язків на земній поверхні та характер освоєння географічної оболонки людиною. Географічна освіта має абсолютну, притаманну географії як предмету, що розвиває розумові здібності, й відносну, зумовлену широкими міжпредметними зв'язками географії, цінність й покликана реально вплинути на розв'язання глобальних проблем людства.

Проаналізовано Міжнародну хартію географічної освіти (1992 р.), згідно якої для середньої освіти пріоритетним визнано завдання розвивати у школярів

стурбованість майбутнім людства, приділяючи особливу увагу неподільності знання і поведінки, формуванню знань про навколишній світ, свій регіон і країну, міжнародне співробітництво. У зв'язку з цим, географія у загальноосвітніх закладах має вивчатися як самостійний предмет і бути вагомю частиною освіти основної школи, що забезпечить підготовку молоді до самостійного особистого та суспільного життя. Визначено пріоритети географічної освіти для учнів основної школи, які відображено у вимогах до навчальних досягнень за напрямками: знання і розуміння; навички; ставлення, цінності та поведінка. Звичайно, що з часом зміст Хартії географічної освіти потребує уточнень, доповнень та коректив. Це зумовлено науково-технічним прогресом, світовими тенденціями розвитку освітніх систем.

Запропоновано уточнення та доповнення окремих ключових позицій географічної освіти щодо формування головних елементів навчальних досягнень учнів. Зокрема, до переліку основних навчальних досягнень школярів з відповідною аргументацією пропонується додати такі положення: правильної вимови та написання географічних назв згідно з правилами рідної мови; урбанізаційних систем; самостійної роботи, творчої та наукової діяльності; застосування новітніх інформаційних технологій (мультимедійних програм, GPS технологій) під час розгляду та дослідження географічних закономірностей та процесів; усвідомлення певним етносом власної національної самоідентичності у контексті процесів глобалізації.

Сучасна загальноосвітня школа має сприяти розвитку демократичної культури, формуванню необхідних для проживання у європейському співтоваристві компетентностей, політико-правових і соціально-економічних знань. Пріоритети загальноєвропейської освіти полягають у наданні молодому поколінню знань про спільну європейську спадщину та практичних умінь адаптуватись до життя і навчання в різних країнах Європи, бути мобільними, соціально здібними, здатними до комунікації і захисту своїх прав. Для практичної реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію у 2002 році за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» було сформовано робочу групу для розроблення Концепції та змісту навчального курсу «Європейські студії в Україні». Зміст навчального курсу «Європейські студії» є комплексом інтегрованих знань, на основі яких формуються певні уявлення, вміння, навички щодо функціонування в політичному, правовому, економічному та культурному полі сучасного європейського співтовариства. Очолюючи робочу групу, автор мав можливість визначити та комплексно реалізувати географічну складову цього навчального курсу. З урахуванням географічного аспекту розроблено зміст знань, умінь, навичок, чеснот та цінностей за базовими навчальними елементами до інтегрованого курсу «Європейські студії» для загальноосвітніх шкіл України. Запропоновано шляхи впровадження інтегрованих знань про Європу, зокрема: як окремий навчальний предмет або курс за вибором; як інтегровану, міжпредметну форму роботи; як елемент роботи шкільних гуртків, клубів та об'єднань в рамках позакласної та позашкільної діяльності.

Комплексно проаналізовано формування нормативної бази розвитку

географічної освіти в загальноосвітніх школах України, складовими якої є Концепція змісту шкільної географічної освіти, географічна компонента Державного стандарту базової середньої освіти, навчальні програми з географії для основної школи.

Визначено особливості розроблення Концепції змісту географічної освіти в Україні (2002 р.) та проаналізовано її головні рубрики. З'ясовано, що згідно Концепції затверджено й впроваджено сучасну структуру географічної освіти в основній школі. Проаналізовано розвиток географічної складової Державного стандарту базової середньої освіти. Працюючи у складі розробників географічної компоненти освітньої галузі "Природознавство", автор мав можливість реалізувати сучасні світові та європейські тенденції розвитку шкільної географічної освіти у змісті Державного стандарту, який було затверджено у 2004 році. Згідно стандарту курси географії в основній школі будуються за лінійно-концентричною ознакою, що передбачає не лише відтворення попередніх знань, а й поступове їх поглиблення. У процесі вивчення курсів в учнів формується географічний підхід до об'єктивної реальності світу, який передбачає цілісність, комплексність, регіональність та глобальність сприйняття інформації, розвиток загальнонаукових картографічних умінь, навичок адаптації до навколишнього середовища, адекватної поведінки в ньому. На відміну від попередніх, у Державних стандартах 2004 та 2011 рр. географічну компоненту послідовно представлено такими змістовими лініями: географічний простір, регіональні географічні системи, просторова організація життя і діяльності людства, методи географії і джерела географічної інформації, географічні аспекти взаємодії людини і природи. Лаконічна й чітко визначена характеристика змістових ліній відповідає загальноєвропейському рівню.

Досліджено формування змісту навчальних програм з географії для основної школи у період розвитку національної системи освіти. Уточнено та доповнено зміст поняття «навчальні програми з географії». На нашу думку, навчальні програми з географії є відображенням Концепції та Державного стандарту шкільної географічної освіти, визначають зміст географії у школі, її структуру, послідовність вивчення курсів, розділів і тем, систему необхідних знань, умінь, навичок, що мають бути сформовані у школярів у процесі вивчення географічних курсів. Отже, навчальні програми з географії – це затверджений МОН України документ, що відображає Державний стандарт шкільної географічної освіти, за яким учитель географії планує та реалізує свою навчально-виховну діяльність у загальноосвітній школі з урахуванням наявної матеріально-технічної бази й досвіду роботи. У змісті навчальних програм з географії наведено перелік обов'язкових для виконання практичних робіт, які заплановані в усіх курсах з метою формування в учнів необхідних умінь і навичок та забезпечення реалізації зв'язку теорії з практикою. Програми з географії окремих курсів передбачають також проведення навчальних екскурсій в природу та на виробництво з переліком конкретних завдань.

У зв'язку з тим, що за останні 20 років навчальні програми з географії для основної школи неодноразово змінювались (1993, 1996, 1998, 2001, 2005 рр.),

нами комплексно проаналізовано програми цього періоду, з'ясовано переваги і недоліки їх змістового наповнення. Внаслідок затвердження у 2011 році нового Державного стандарту базової середньої освіти, виникла потреба в оновленні змісту навчальних програм з географії для основної школи. Своєю чергою вдосконалення навчальних програм з географічних курсів позитивно позначиться на всіх компонентах дидактичної системи географічної освіти. Тому досить перспективними є спроби розвантаження програм, їх стандартизації та адаптації до вікових особливостей школярів з метою підвищення інтересу до географії як навчального предмету.

З'ясовано стан відображення змісту курсів географії основної школи у програмі з географії для проходження зовнішнього незалежного оцінювання в Українських центрах якості освіти. Визначено, що програма для ЗНО з географії має розроблятися з урахуванням Державного стандарту на базі навчальних програм з географії для загальноосвітньої школи, основу яких складають курси географії 6-9 класів. За результатами комплексного аналізу змісту попередніх програм з географії для ЗНО запропоновано шляхи її удосконалення. Зокрема у новій редакції програми необхідно: забезпечити реалізацію змістових ліній географічної освіти; повноцінно та у відповідній послідовності викласти матеріал, який стосується курсу «Географія материків і океанів»; вилучити матеріал та окремі теми, що відсутні у змісті чинних навчальних програм з географії; відновити логічну послідовність висвітлення розділів та тем між програмами для вивчення шкільних курсів та ЗНО. У зв'язку з включенням автора до складу робочої групи з розроблення програми зовнішнього незалежного оцінювання з географії на 2012 рік, було враховано більшу частину конструктивних зауважень.

У розділі 2 «Дидактичні засади навчання географії в основній школі» визначено мету та завдання географічної освіти в основній школі на сучасному етапі розвитку суспільства; на основі аналізу змісту чинних навчальних програм для 5-9 класів й інструктивних матеріалів щодо вивчення курсів географії уточнено цільові аспекти кожного з курсів на рівні вивчення розділів і тем; описано структурні складові географічної освіти з відповідними методичними рекомендаціями для їх кращої реалізації у навчальному процесі; схарактеризовано принципи, методи, засоби та форми навчання географії в основній школі.

Встановлено, що провідною метою шкільної географічної освіти є всебічний розвиток особистості учня з урахуванням його природних задатків, здібностей, інтересів та потреб у процесі формування географічної культури як основи світосприйняття та діяльності. З урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільства і освіти складено перелік головних завдань географії в основній школі, до яких віднесено: пізнання основних рис взаємодії природних умов і суспільної діяльності, шляхів здійснення стратегій сталого розвитку, раціонального природокористування й охорони навколишнього середовища в світі та Україні; розкриття та усвідомлення закономірностей розвитку природних і суспільних явищ та їх прояву на планетарному й регіональному рівнях; ознайомлення з науковими методами географії, основними

географічними теоріями та гіпотезами; розвиток логічного і теоретичного мислення та здатності виявляти загальні географічні закономірності, встановлювати наявні причинно-наслідкові зв'язки та залежності, робити висновки й складати прогнози; засвоєння географічного понятійно-термінологічного апарату та переліку необхідної географічної номенклатури; формування картографічної грамотності, уміння працювати з географічними картами, атласами, контурними картами; розвиток здатності здійснювати пошук та аналіз джерел географічної інформації; вироблення навичок орієнтуватися на місцевості, проводити спостереження за географічними об'єктами, процесами та явищами; розвиток умінь характеризувати та порівнювати географічні об'єкти і явища за типовими планами; формування вмінь орієнтуватися в навколишньому середовищі, вести спостереження та дослідження, застосовувати географічні знання в повсякденній життєдіяльності; розвиток навичок творчої пізнавальної діяльності в географічному середовищі як основи для здійснення самостійного вибору і прийняття відповідальних рішень у різних життєвих ситуаціях.

Виокремлено та проаналізовано географічну складову інтегрованого курсу «Природознавство» (5-6 класи). Визначено теми з географічним змістом і переліки географічних уявлень та понять, які слугуватимуть базою для актуалізації опорних знань учнів у процесі вивчення географії у 6 класі. З'ясовано значення та схарактеризовано методичні особливості вивчення змісту курсу «Рідний край» у 5 класі, який ознайомлює учнів з природою, населенням та господарством свого краю. Важливим виховним аспектом даного курсу є розвиток в учнів любові до рідного краю, почуття національної гідності, поваги до здобутків своїх пращурів, їхніх традицій. Детально проаналізовані цільові аспекти та складено змістові характеристики існуючих на сьогодні курсів географії у 6-9 класах, зокрема для: «Загальної географії» (6 клас), «Географії материків і океанів» (7 клас), «Фізичної географії України» (8 клас), «Економічної і соціальної географії України» (9 клас).

Результати визначення цільових аспектів географічної освіти у 6-9 класах на рівні вивчення курсів, розділів і тем дозволили систематизувати й узагальнити вимоги до навчальних досягнень школярів. Уточнені цілі та переліки вимог до вивчення кожного розділу курсів географії в основній школі, спрямовані допомогти вчителям повніше планувати і реалізовувати завдання на кожному етапі навчального пізнання та об'єктивніше визначати й оцінювати навчальні досягнення учнів на уроках географії.

Фундаментом географічної освіти на всіх етапах навчально-виховного процесу є дидактичні принципи, які значною мірою впливають на визначення змісту, методів та форм організації навчання. Для вивчення курсів географії в основній школі принципи навчання умовно розподілено на дві групи за ознакою загальнодидактичні та специфічні. Схарактеризовано найважливіші загальнодидактичні принципи навчання, зокрема: принцип гуманізації, гуманітаризації, науковості, наочності, свідомості й активності учнів, систематичності й системності, міцності засвоєння знань, умінь і навичок, зв'язку теорії з практикою, виховного характеру навчання, індивідуального

підходу до учнів, емоційності, доступності, самостійності, технологічності. Визначено склад специфічних для географії принципів навчання, що враховують особливості змісту географічних курсів. Такими принципами є: картографічний, краснзавчий, країнознавчий, екологічний, принцип інтеркультурності.

У процесі аналізу методів навчання географії в основній школі з'ясовано, що шкільна практика використовує різні класифікації методів залежно від ознак, покладених в основу їх створення. Найдоступнішою для застосування вчителями є класифікація методів навчання за джерелами здобування знань, згідно якої всі методи поділяються на три основні групи: словесні, наочні та практичні. Запропоновано описову характеристику методів навчання за існуючими у дидактиці класифікаціями з відповідними методичними вказівками. Зроблено висновок, що у практичній роботі вчителя географії дуже важливо вміти правильно обирати і користуватись системою методів для ефективної організації навчально-виховної діяльності. Для творчого педагога процес вибору оптимальних методів навчання є досить тривалим і динамічним. Тільки комплексне застосування педагогом усієї різноманітної системи існуючих методів навчання в їх численних комбінаціях, поєднаннях і взаємозв'язках може забезпечити високу ефективність навчання і розвитку школярів на сучасному етапі.

Важливою дидактичною категорією для вивчення географії в основній школі є засоби навчання, які використовуються у навчальному процесі з метою формування в учнів відповідних знань, умінь і навичок. Оптимальне поєднання засобів навчання на уроках географії є необхідною умовою формування наукових знань про природу і суспільство. У більшості випадків засоби навчання забезпечують реалізацію принципу наочності, що є особливо важливим, оскільки на уроках географії учні досить часто мають засвоювати знання про об'єкти і явища, які недоступні для безпосереднього спостереження й сприйняття. В процесі дослідження засобів навчання географії здійснено спробу осучаснити їх класифікацію, в основу якої покладено розподіл засобів навчання за способом зображення і відображення географічних об'єктів та явищ. Уточнено й описано з відповідними методичними рекомендаціями особливості використання окремих засобів навчання на уроках географії в основній школі. Зроблено висновок, що засоби навчання є невід'ємною складовою навчально-виховного процесу з географії в основній школі. Лише комплексне застосування різноманітних засобів навчання на уроках географії може забезпечити повноцінне засвоєння учнями програмного матеріалу.

Досліджено форми організації навчально-виховного процесу з географії в основній школі. Встановлено, що формами навчання географії на сучасному етапі розвитку освіти в основній школі є: урок, позаурочна самостійна робота, навчальні екскурсії, факультативні заняття, позакласна робота, додаткові заняття. Визначено психолого-педагогічні вимоги до сучасного уроку географії, методичні аспекти підготовки вчителя до його планування та проведення, схарактеризовано основні типи уроків географії, наведено методичні рекомендації вчителям щодо використання окремих структурних

елементів уроків географії в шкільній практиці.

У розділі 3 «Навчально-методичний комплекс для вивчення курсів географії в основній школі» досліджено формування сучасного навчально-методичного комплексу з географії та схарактеризовано його головні складові.

Уточнено визначення поняття «навчально-методичний комплекс для вивчення географії» (НМКГ), під яким ми розуміємо своєрідний комплект відповідних засобів, розрахованих як на вчителя географії так і на учня, для забезпечення ефективного вивчення навчального матеріалу за змістом географічних курсів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Визначено складові НМКГ в основній школі, до яких включено:

- навчальні програми з курсів географії;
- підручники з географії (основний засіб навчання для школярів);
- картографічні посібники для вивчення кожного курсу (стінні карти, атласи, контурні карти);
- робочі зошити на друкованій основі (практикуми, навчальні комплекси, зошити для самостійних та контрольних робіт тощо);
- хрестоматії або книги для читання для поглиблення знань учнів з кожного конкретного курсу;
- тематично відповідні засоби унаочнення (навчальні таблиці, опорні схеми, картосхеми, роздаткові матеріали, мультимедійні презентації);
- дидактичні матеріали за змістом курсу географії (завдання для виконання самостійних робіт та здійснення поточного і періодичного контролю навчальних досягнень, інструктивні картки для організації індивідуальної та групової роботи учнів на уроках тощо);
- методичні посібники та матеріали, розраховані на вчителя географії (інструктивні матеріали МОН України, зразки календарно-тематичного планування, розробки уроків й навчальних екскурсій, методичні вказівки та рекомендації, сценарії для проведення інтерактивних форм навчання й позакласних заходів, фахові періодичні видання: газети, журнали, збірники, серія «бібліотека вчителя»);
- додаткові джерела географічного змісту для пошукової навчально-пізнавальної роботи школяра (довідники, енциклопедії, словники, газети, журнали, Інтернет-ресурси тощо).

У межах дослідження складових навчально-методичного комплексу нами всебічно проаналізовано шкільний підручник з географії як основний засіб навчання. Визначено, що підручник з географії є своєрідним нормативним документом, в якому реалізується соціальне замовлення суспільства на конкретний період розвитку шкільної географічної освіти. Підручник є одним з найважливіших елементів навчально-методичного комплексу, що забезпечує вивчення курсів географії в школі. Саме через нього реалізуються мета і завдання навчальної програми та знаходить відображення її зміст. Водночас сучасний підручник географії являє собою своєрідний дидактичний комплекс, який може виступати самодостатньою системою або універсальним засобом навчання. Визначено психолого-педагогічні вимоги до нового покоління підручників з географії, можливості підручника для планування роботи

вчителя. Здійснено комплексний порівняльний аналіз підручників з географії для 6-9 класів основної школи станом на 2002 рік, за результатами якого обґрунтовано змістове наповнення авторської моделі підручника з географії, основу якого складають: мотиваційний блок, основний зміст, ілюстративний матеріал, додаткові рубрики, методичний блок, додатки. Оновлений методичний апарат підручника передбачає: запитання, спрямовані на актуалізацію опорних знань перед вивченням теми; завдання і запитання частково-пошукового і творчого характеру, наведені у тексті параграфів; аналітичні завдання до окремих ілюстрацій (схематичних зображень та картосхем); систему завдань чотирьох рівнів складності після кожної великої теми або розділу. Враховуючи сучасні тенденції розвитку шкільних підручників розроблено концепцію підручника з географії для основної школи.

У зв'язку з поширенням нових інформаційних технологій в освітніх системах значну увагу приділено теоретичному обґрунтуванню змісту комп'ютерного підручника з географії. Визначено основні принципи для розробки комп'ютерного підручника, серед яких: демократизація змісту, гуманізація, науковість, цілісність і системний виклад змісту, доступність, інтегративність. Запропоновано орієнтовну структуру змісту комп'ютерного підручника, яка передбачає наявність: мультимедійних міні-лекцій з кожної теми з використанням дикторського тексту та різноманітних засобів унаочнення; тематично відповідного музичного супроводу; бази довідкового матеріалу з інформацією про окремі географічні об'єкти, процеси і явища (своєрідна міні-хрестоматія з елементами топоніміки та цікавих відомостей); дидактичні матеріали для виконання практичних і самостійних робіт та здійснення корекції і контролю знань. Широкий спектр додатків до комп'ютерного підручника з географії включає: словник географічних термінів і понять; хронологічну таблицю з періодизацією найважливіших географічних відкриттів та досліджень; біографії найвидатніших географів; анімаційні карти (відкриття та освоєння територій земної поверхні, географічні подорожі тощо); відеофрагменти про природні та антропогенні об'єкти і явища. Запропоновано функціональні елементи навчальної програми для створення підручника з географії з орієнтовним переліком папок та визначенням їх змісту. Зроблено висновок про перспективи та переваги застосування комп'ютерних підручників з географії, що дозволить зробити навчально-виховний процес особистісно зорієнтованим і цікавим для учнів.

Визначено місце і методичні можливості навчальних посібників з географії, що розраховані на учня, з метою їх ефективного застосування у навчальному процесі. Проаналізовано зміст та структурні особливості традиційних й новітніх посібників, які використовуються в курсах географії основної школи. Виокремлено класифікаційні ознаки (відповідність навчальній програмі, обов'язковість та регулярність використання у навчальному процесі, функціональність за дидактичною метою, цільове призначення, спосіб подання інформації) та на їх основі створено сучасну класифікацію навчальних посібників з географії для школярів. Визначено головні напрями для вдосконалення змісту та структури посібників з географії для учнів 6-9 класів.

Розроблено методичні рекомендації та поради для вчителів і учнів щодо використання матеріалів навчальних посібників та їх рубрик під час вивчення шкільних курсів географії в основній школі.

Комплексно проаналізовано методичну літературу для вчителя географії з метою визначення змісту і структури методичних посібників нового покоління. На основі теоретичних узагальнень та дослідження стану шкільної практики запропоновано авторську модель методичного посібника, який включає дві основні частини. У першій висвітлюються методичні основи вивчення курсу: особливості календарно-тематичного планування, дидактичні можливості схематичних засобів для вдосконалення навчання, нестандартні форми навчання на уроках географії, система практичних та самостійних робіт, поточне та тематичне оцінювання школярів з географії. Друга частина містить дидактичний комплекс для вивчення конкретних розділів і тем, до складу якого увійшли тематично відповідні методичні сторінки, інтерактивні форми навчання, зміст практичних та самостійних робіт, різні види завдань для поточного та тематичного оцінювання, сторінки цікавих фактів, кросворди. У методичному посібнику передбачено додатки: довідкові та статистичні таблиці, рекомендована література, відповіді на програмовані завдання для поточного контролю.

Результатом теоретичних узагальнень і творчого пошуку стали розроблені за авторськими ідеями моделі структури та змісту сучасних підручників на друкованій та електронній основі, навчальних посібників для учнів, методичних посібників для вчителів. За створеними моделями були розроблені з метою апробації в шкільній практиці підручники з географії для 6 та 7 класів, практикуми та навчальні комплекси з географії для 6 – 9 класів, схематичні засоби унаочнення для 6 – 9 класів, дидактичні матеріали для поточного контролю та тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів 6 – 9 класів, довідники з географії для школяра та методичні посібники для вчителя до вивчення курсів географії України (8 – 9 класи).

У розділі 4 «Методична система навчання географії в основній школі» описано розроблену на основі обґрунтованої дидактичної системи географічної освіти методичну систему навчання географії в основній школі, визначено та схарактеризовано напрями вдосконалення географічної освіти в основній школі, головними з яких є: мотиваційний компонент уроку, схематичні засоби унаочнення, програмні практичні роботи, самостійна навчальна діяльність учнів, інтерактивні методи та форми навчання, система поточного та періодичного оцінювання навчальних досягнень школярів.

Обґрунтовано структуру розробленої методичної системи, визначено її складові елементи і характерні ознаки. Для зазначеної методичної системи навчання географії в основній школі системоутворюючим чинником є забезпечення соціального замовлення на формування географічної культури учнів. Запропонована методична система відповідає умовам та вимогам до існування дидактичних систем та є досить складним багатоаспектним утворенням, здатним концентрувати спрямованість своєї дії залежно від конкретних завдань, що постають відповідно до педагогічних ситуацій, у яких

задіяна методична система. Структурну схему методичної системи навчання географії в основній школі у загальному вигляді зображено на рис.1. Схема містить загальні принципів елементи системи без деталізації та зазначення варіативних складових.

Визначено, що позитивними тенденціями розвитку географічної освіти, які здатні істотно вплинути на формування в учнів компонентів географічної компетентності в основній школі, є посилення мотивації до вивчення географії, комплексне використання у навчальному процесі схематичних засобів унаочнення, покращення умов виконання програмних практичних робіт, зростання частки самостійної навчальної діяльності школярів на уроках географії, застосування інтерактивних методів та форм навчання, вдосконалення системи оцінювання навчальних досягнень учнів.

Мотивація передбачає активізацію в учнів їхнього власного стимулу до навчально-пізнавальної діяльності. При цьому школярі мають усвідомити реальну значущість нових знань з географії та переконатись у їх важливості та необхідності. Тому цільові аспекти вивчення матеріалу, що спираються на ґрунтовну мотивацію є передумовою позитивного ставлення учнів до географії.

Аналіз методичної літератури з географії дозволяє стверджувати, що питання мотивації навчальної діяльності учнів на сучасному етапі реформування освіти потребує додаткового розвитку й висвітлення. Практика загальноосвітньої школи свідчить, що мотиваційна складова сучасного уроку географії не завжди знаходить своє відображення і повноцінно реалізується у навчальному процесі. Саме тому необхідно визначити й розкрити можливості мотивації, особливо для розвитку самомотивації учнів до навчання на уроках географії в основній школі. Виходячи з цього було сформульовано й реалізовано такі головні завдання: визначити психолого-педагогічні умови для успішного здійснення мотивації у навчальному процесі, розробити відповідні методичні рекомендації для вчителів географії, скласти своєрідні мотиваційні блоки для введення школярів у вивчення нових тем і розділів у 6-9 класах.

Обґрунтовано, що у сучасні підручники з географії для основної школи перед вивченням розділів і великих тем курсу необхідно включати мотиваційні блоки, в яких подано переліки найважливіших теоретичних положень та практичних умінь, а також захоплюючі описи для своєрідного введення у розділ або тему. Врахування виокремлених психолого-педагогічних умов допоможе вчителю географії ефективніше здійснювати мотивацію для активізації пізнавальних інтересів учня на різних етапах уроку.

У працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників стверджується, що схематична наочність є засобом відображення причинно-наслідкових зв'язків у навчальному матеріалі, узагальнення та систематизації знань. В Україні останнім часом накопичено позитивний досвід застосування різноманітних засобів схематичної наочності в процесі навчання географії в основній школі. За авторськими ідеями обґрунтовано і розроблено опорно-інформаційні схеми (ОІС), картосхеми, навчальні таблиці для вивчення курсів географії у 6-9 класах. ОІС – це своєрідний графічний конспект, у якому структурно подається найважливіша інформація з конкретної теми або розділу.

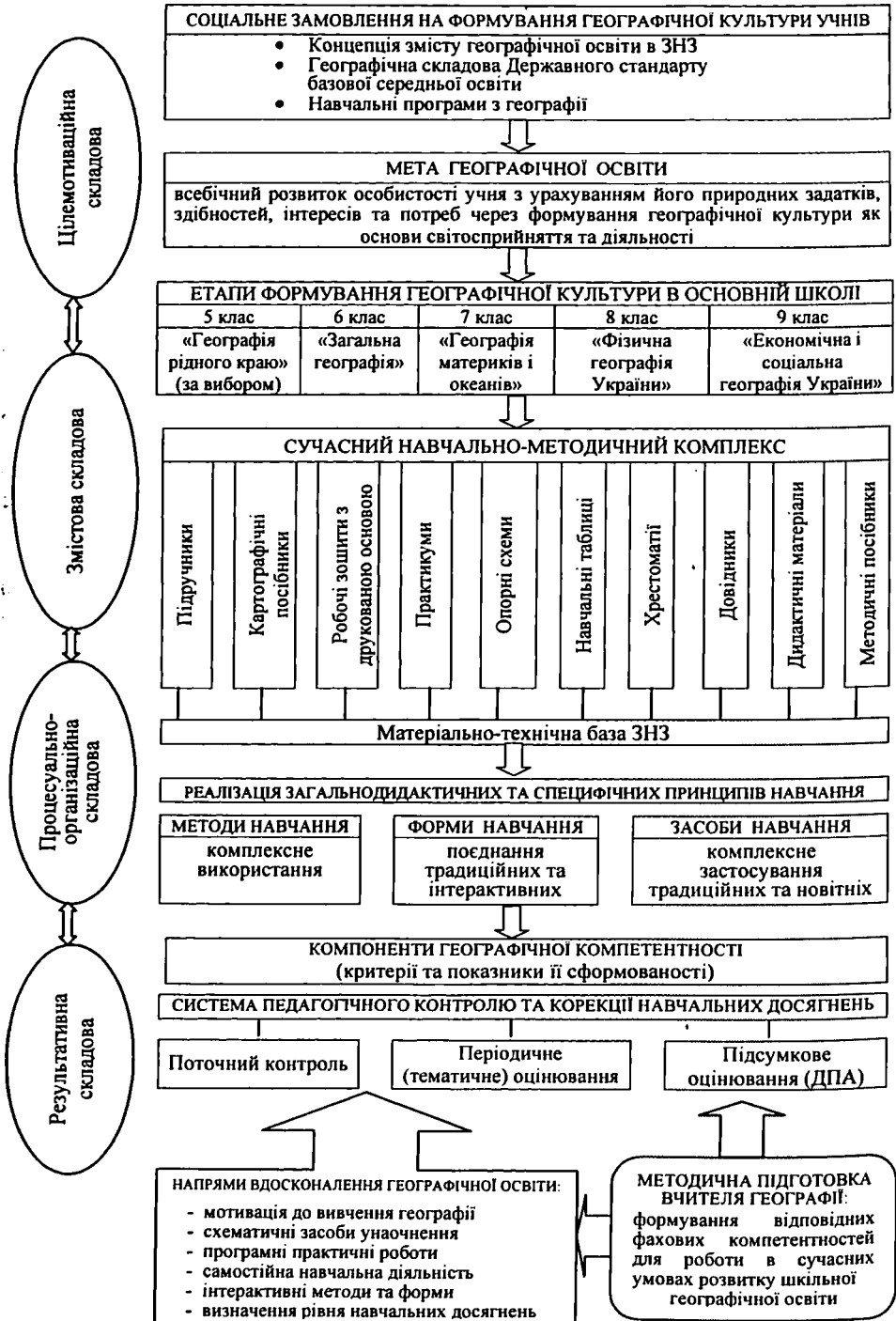

Рис. 1. Методична система навчання географії в основній школі

В основу складання опорних схем було покладено: загальний принцип побудови наукового знання, систему умовних позначень, відповідне оформлення смислових блоків. У процесі роботи над змістом опорно-інформаційних схем, картосхем, таблиць нами враховувалися вимоги навчальної програми, провідна мета та завдання кожного географічного курсу та його змістові особливості. Під час їх розроблення творчо використовувались матеріали сучасних підручників, посібників, атласів і довідників. Визначено, що застосування схематичних засобів у процесі вивчення курсів географії в основній школі дозволить значно інтенсифікувати навчання й забезпечити умови для використання інтерактивних методів та форм навчання, створення проблемних ситуацій, висвітлення на уроках елементів «цікавої» географії.

У процесі дослідження позитивних тенденцій навчання географії в основній школі значну увагу приділено системному аналізу програмних практичних робіт та самостійної навчальної діяльності учнів з метою визначення їх ролі й можливостей для вдосконалення географічної освіти. Шляхом теоретичних узагальнень і вивчення досвіду шкільної практики сформульовано пріоритетні цілі та конкретизовано завдання практичних робіт з географії. Здійснено порівняльний аналіз планування практичних робіт з географії в основній школі за змістом навчальних програм 1993-2005 рр. На основі виділення класифікаційних ознак запропоновано сучасну класифікацію практичних робіт з географії. Розроблено алгоритми для виконання практичних робіт на уроках географії у 6 – 9 класах. Визначено напрями щодо перспективного вдосконалення планування та змісту практичних робіт у навчальних програмах для основної школи.

З'ясовано, що кожна конкретна практична робота має свою специфіку і потребує від педагога відповідної підготовки. Складено загальні методичні рекомендації та поради для вчителів географії щодо організації і проведення практичної діяльності школярів. З метою допомогти вчителю, особливо початківцю, в організації практичних робіт розроблено методичний апарат для проведення обов'язкових програмних практичних робіт в курсах географії 6 – 9 класів. Зокрема визначено мету кожної роботи, подано її організаційні характеристики, вказано основні результати практичної діяльності учнів.

Результати анкетування вчителів географії та обговорення проблеми самостійної роботи учнів на семінарах, методичних нарадах та засіданнях круглих столів свідчать, що більшість педагогів недостатньо використовують самостійну навчальну діяльність школярів у своїй практиці, надаючи перевагу традиційним пояснювально-ілюстративним та репродуктивним методам і формам навчання. На думку вчителів, основними причинами такого стану є недостатня розробка теоретичних засад і відсутність практичних рекомендацій щодо планування та організації різних форм та видів самостійної роботи у сучасній методичній літературі з географії, а також необхідність значних ресурсів додаткового часу для проведення й перевірки результатів самостійної діяльності учнів.

Запропоновано класифікацію основних форм та видів завдань з географії для самостійної роботи учнів у 6 – 9 класах, згідно якої існуючі види завдань

залежно від дидактичної мети згруповані за такими напрямками: оволодіння теоретичними знаннями; активізація пізнавальної діяльності; осмислення наявних причинно-наслідкових зв'язків та залежностей; закріплення набутих знань та формування вмінь і навичок їх застосування; відповідальність за прийняття самостійних рішень. До кожного напрямку визначено переліки основних видів завдань для організації самостійної навчальної діяльності школярів на уроках географії з відповідними методичними вказівками.

Сьогодні неможливо вивчати географію в основній школі без постійного урізноманітнення навчальної діяльності. Аналіз шкільної практики свідчить, що незаперечними є ефективність інтерактивних форм навчання і позитивне ставлення до них учнів. З'ясовано, що інтерактивні форми навчання бажано застосовувати регулярно в процесі вивчення кожного розділу або великої за обсягом теми. За таких умов у школярів будуть сформовані необхідні вміння й навички для їх проведення. При цьому не слід надавати перевагу лише одній або декільком інтерактивним формам навчання, доцільно їх чергувати й урізноманітнювати. Запропоновано для учнів 6 – 9 класів інтерактивні форми навчання проводити фрагментами (15 – 20 хв.) на уроках або виділяти для цього окремі уроки. Залежно від можливостей матеріально-технічної бази навчального закладу під час проведення нетрадиційних занять необхідно комплексно використовувати технічні засоби навчання: тематично відповідне звукове оформлення, демонстрування слайдів, відеофрагментів, мультимедійних презентацій. Встановлено, що інтерактивні форми навчання найбільше розвивають і формують творчі здібності школярів, їхню здатність до самостійної діяльності, закладають навички роботи з різними інформаційними джерелами, привчають до групової роботи і, що є дуже важливим, збуджують інтерес до поглибленого вивчення географії, розуміння її сучасних проблем і шляхів їх вирішення. Розроблено та впроваджено у навчальний процес основної школи сценарії інтерактивних форм навчання для 6 – 9 класів з відповідними методичними рекомендаціями для їх проведення на уроках географії.

Вітчизняні й зарубіжні педагоги і психологи вважають, що метод проєктів або проєктна технологія навчання є однією з найперспективніших педагогічних технологій. Аналіз методичної літератури та практики навчання географії показав, що питання щодо використання методу проєктів у шкільних курсах географії практично залишаються поза увагою вчителів. Саме тому в процесі дослідження було визначено і розкрито можливості методу проєктів для формування знань учнів в курсах фізичної географії основної школи. З'ясовано, що використання методу проєктів у навчальному процесі вимагає від педагога ґрунтовної підготовчої роботи, адже основною умовою застосування проєктних технологій в курсах географії виступає творча особистість самого вчителя, завданням якого є стимулювати інтерес учнів до самостійного розв'язання географічних проблем.

Сьогодні відбуваються значні зміни у методиці та підходах щодо визначення та оцінювання навчальних досягнень учнів основної школи з географії. Методично грамотно організований педагогічний контроль підвищує

відповідальність учнів під час виконання завдань, привчає школярів до систематичної розумової праці, активізує пізнавальні інтереси, формує позитивні моральні якості та надає можливість комплексно проаналізувати загальний стан навчання географії, зробити певні висновки про ефективність методичної системи, яку використовує вчитель. Основним засобом здійснення педагогічного контролю є перевірка та оцінювання набутих учнями знань, умінь та навичок. Визначено, що в умовах гуманізації та гуманітаризації шкільної освіти коригування і контроль знань з географії мають базуватись на демократичних засадах й потребують від педагога передусім урахування інтересів дитини, що навчається, та сприяння її гармонійному всебічному розвитку.

Проаналізовано основні завдання, функції та види контролю навчальних досягнень учнів з географії в основній школі. Обґрунтовано систему завдань для визначення та оцінювання навчальних досягнень учнів з географії, яка включає комплекс завдань для поточного та періодичного оцінювання. Розроблено та впроваджено в загальноосвітні навчальні заклади авторську модель структури і змісту письмових контрольних робіт для поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з географії, в основу якої покладено науковий підхід до визначення і виділення навчальних елементів з кожної теми для перевірки рівня їх засвоєння учнями.

У розділі 5 «Перевірка ефективності експериментальної методики й аналіз її результатів» розкрито організацію та хід педагогічного експерименту, визначено психолого-педагогічні та методичні чинники впливу методики організації навчальної діяльності учнів 6 – 9 класів на уроках географії на ефективність навчання, подано аналіз здобутих результатів дослідження, експериментально перевірено дієвість запропонованої методичної системи навчання учнів основної школи під час вивчення курсів географії.

На пошуковому етапі наукового дослідження, відповідно до робочої гіпотези, було розроблено експериментальну методичну систему навчання географії у 6 – 9 класах основної школи, яка передбачала комплексне застосування на уроках створених за авторськими ідеями навчальних посібників, а саме: географії в опорних схемах, таблицях та картосхемах, практикумів або навчальних комплексів на друкованій основі, довідників з географії, дидактичних матеріалів для здійснення поточного та тематичного оцінювання. Вказані складові навчально-методичного комплексу дозволяли значно інтенсифікувати вивчення учнями програмного матеріалу з географії й впроваджувати у навчальний процес: додаткові самостійні роботи для узагальнення та закріплення одержаних знань й використання їх у нових умовах з метою забезпечення реалізації принципу зв'язку теорії з практикою; інтерактивні форми і методи навчання з використанням групової роботи учнів; тематично відповідні елементи цікавої географії.

Мета формувального експерименту полягала у: впровадженні у навчальний процес основної школи розробленої експериментальної методичної системи навчання географії; перевірки її ефективності та доцільності; визначенні впливу розробленої методичної системи на мотивацію учнів 6-9

класів до вивчення шкільних курсів географії.

Для дослідно-експериментальної перевірки результативності запропонованої методичної системи нами проведено математичні обчислення. Перевірку засвоєння знань учнів з курсів географії основної школи було здійснено шляхом застосування загальноприйнятих у дидактиці методів аналізу знань, зокрема якісним та кількісним опрацюванням результатів.

На підготовчому етапі формувального експерименту, коли 6 класи, що братимуть у ньому участь, розподілялись на контрольні та експериментальні групи враховувалась кількісна та якісна характеристика класів, щоб вони були приблизно однаковими за показниками рівня успішності з географії.

Як нульова гіпотеза $[H_0]$ було обрано твердження, що засвоєння учнями основної школи програмного матеріалу з географії за умови використання методичної системи, яка передбачає комплексне застосування різних складових навчально-методичного забезпечення, а саме розроблених за авторськими ідеями опорних схем, таблиць, картосхем, практикумів, довідників, алгоритмів для проведення програмних практичних та додаткових самостійних робіт, інтерактивних форм навчання, системи завдань для педагогічного контролю, дасть змогу отримати такі ж результати, як і за умов традиційного навчання. Сутність альтернативної гіпотези $[H_1]$ відображає теза про те, що експериментальна методика призведе до кращих результатів засвоєння учнями географічного матеріалу, що забезпечить зростання рівня якості географічної освіти й формування позитивної мотивації до вивчення географії.

У процесі констатувального і формувального етапів дослідження систематично визначався рівень навчальних досягнень учнів 6-9 класів з географії з метою об'єктивного порівняння результатів навчання учнів контрольних та експериментальних класів. Відповідно здійснювався поточний, тематичний та підсумковий контроль навчальних досягнень школярів. Бали, які отримували учні, переводилися у відсотки для встановлення коефіцієнта засвоєння знань та вмій у процесі навчання географії. Здобуті результати статистично опрацьовувалися за допомогою комп'ютерних програм.

Визначено такі основні критерії та показники, за якими перевірялась педагогічна ефективність розробленої методичної системи: навчальні досягнення учнів (рівні: початковий, середній, достатній, високий); мотивація навчальної діяльності (індекс зацікавленості предметом).

У формувальному експерименті здійснено перевірку ефективності експериментальної методичної системи навчання географії шляхом визначення одного з головних параметрів якості навчання – рівня засвоєння навчального матеріалу учнями та сформованості практичних умінь і навичок в курсах географії 6 – 9 класів. Під час розробки критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів з географії за 12-бальною шкалою використовувалась запропонована В.Ф. Паламарчук класифікація засвоєння знань, відповідно з якою виокремлюють:

- перший рівень – *репродуктивний*, передбачає відтворення знань без важливих змін відносно сприйняття (відтворення фактичного матеріалу, термінів, визначень понять тощо);

- другий рівень – *стандартних ситуацій*, передбачає оперування знаннями в стандартних умовах (за певним зразком, алгоритмом, інструкцією);
- третій рівень – *аналітико-синтетичний*, передбачає вміння аналізувати, синтезувати, узагальнювати, систематизувати;
- четвертий рівень – *творчий*, виявляє вміння застосовувати знання в змінених умовах (різних навчальних ситуаціях).

Розроблені до кожного навчального блоку комплексні контрольні роботи включали завдання чотирьох рівнів складності, виконання яких вимагало від учнів знань та логічних прийомів, засвоєних на різних рівнях. Завдання першого та другого рівнів вимагали як відтворення знань, так й оперування знаннями в стандартних умовах. Завдання третього рівня потребували виявлення практичних умінь учнів позначати об'єкти на контурній карті, розв'язувати географічні задачі, аналізувати. Четвертий рівень завдань був спрямований на виявлення умінь застосовувати знання у змінених навчальних ситуаціях, порівнювати, узагальнювати та систематизувати, робити висновки.

У контрольних класах використовувались поточні та підсумкові контрольні роботи за змістом завдань, серед яких переважали тестові завдання 1-3 рівнів складності, що вчителі готували самостійно або з використанням наявних дидактичних матеріалів. Учні експериментальних класів, на відміну від школярів контрольних класів, поточні та тематичні письмові контрольні роботи виконували за розробленою авторською системою завдань, детально описаною в змісті дисертації.

Враховуючи досвід наукових розробок щодо оцінювання навчальних досягнень школярів ми визначили відсоток повноти виконання завдань учнями відповідно до кожного рівня сформованості знань і вмінь. Бали, одержані за виконання завдань кожним учнем, переводились у відсотки для встановлення коефіцієнту засвоєння (K):

$$K = \frac{N_{\text{факт.}}}{N_{\text{макс.}}} \times 100\%,$$

де $N_{\text{факт.}}$ – кількість балів, які учень фактично одержав за виконання контрольної роботи, $N_{\text{макс.}}$ – це максимально можлива кількість балів за роботу. Одержаний коефіцієнт засвоєння знань та вмінь співвідносили з існуючими у шкільній практиці чотирма освітніми рівнями навчальних досягнень учнів: початковим, середнім, достатнім, високим. Здобуті в ході формуального експерименту результати засвоєння навчального матеріалу з географії учнями 6 – 9 класів відображено у діаграмі (рис. 2).

Результати діагностики рівня засвоєння програмного матеріалу з географії учнями 6-9 класів основної школи, визначені за наслідками формуального експерименту, свідчать про значну ефективність експериментальної методичної системи навчання географії й підтверджують достовірність висунутої гіпотези, тому запропонована методична система заслуговує на впровадження у навчальний процес загальноосвітньої школи.

Шляхом анонімного анкетування учнів експериментальних та контрольних класів на початку та наприкінці формуального експерименту

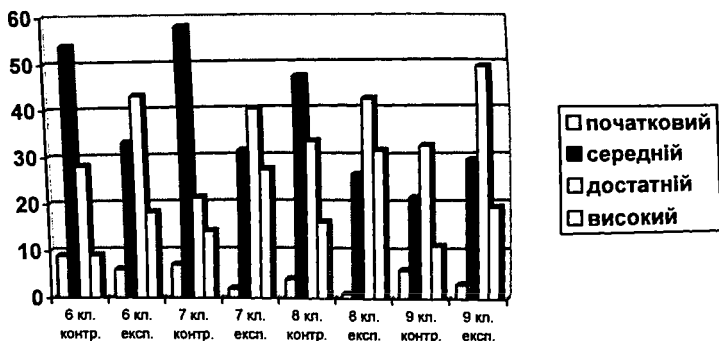

Рис. 2. Рівень навчальних досягнень школярів 6 – 9 класів з географії

було з'ясовано стан щодо мотивації учнів 6-9 класу до вивчення географічного матеріалу. Виявлено істотне зростання внутрішньої мотивації та рівнів зацікавленості учнів експериментальних класів до вивчення географії.

Результати відповідей учнів на ключове запитання анкети «Чи знадобляться Вам знання та вміння здобуті на уроках географії у житті та практичній діяльності?» представлено у вигляді діаграм (рис. 3).

Опрацьовані дані анкет показали, що 72 % учнів експериментальних класів відповіли позитивно на це питання порівняно з 48 % у контрольних класах. Майже втричі на користь експериментальних класів вирізняється показник школярів, які ще не визначились щодо необхідності географічної освіти для забезпечення своїх життєвих потреб.

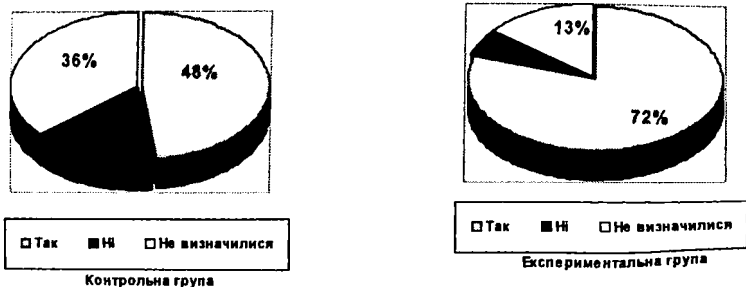

Рис. 3. Відповіді учнів 9 класів на запитання анкети на завершення формувального експерименту (%)

Отже, як свідчать результати дослідження, ефективність пропонованої методичної системи навчання географії в основній школі підтверджується відповідними статистичними і математичними даними. Можна констатувати, що застосування цієї системи навчання підвищує якість засвоєння учнями 6 – 9 класів навчального матеріалу з географії й сприяє розвитку мотивації та пізнавальної активності школярів.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження щодо формування і розвитку дидактичної системи навчання географії в основній школі та створення на її основі методичної системи навчання географії у 6-9 класах дають підстави сформулювати такі висновки.

1. Вперше на основі наукового і методичного аналізу подано теоретичне узагальнення проблеми формування та функціонування дидактичної системи навчання географії в основній школі, що зумовлено необхідністю реалізації комплексних завдань шкільної географічної освіти на сучасному етапі розвитку суспільства. Дидактична система навчання географії в основній школі являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних дидактичних компонентів, функціональність яких залежить від суспільних вимог до розвитку освіти на конкретний історичний період. Сучасна дидактична система географічної освіти характеризується цілісністю, інтегративністю й динамічністю. Враховуючи, що дидактична система є невід'ємною складовою педагогічної системи, пропонуємо виділяти такі її цілісні елементи як: цільові аспекти, змістовний компонент, процесуально-організаційний апарат, результативність. Згідно затвердженого Державного стандарту базової середньої освіти й чинних навчальних програм з географії для основної школи, враховуючи постійну модернізацію освітніх систем потребують відповідного оновлення та узгодження між собою всі компоненти дидактичної системи шкільної географічної освіти. Перш за все, це стосується: уточнення цільових пріоритетів щодо навчання географії на сучасному етапі; створення нового покоління підручників, навчальних і методичних посібників з географії; оптимального поєднання існуючих методів, засобів та форм навчання; удосконалення системи поточного, періодичного та підсумкового контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів.

2. Встановлено, що на етапі переходу постіндустріального суспільства в інформаційну стадію постійно змінюються вимоги до змісту і якості географічної освіти. Географію як шкільний предмет слід розглядати як сукупність знань про природу, населення і господарство, необхідних підростаючому поколінню для життєдіяльності. Встановлено, що географічна освіта в основній школі відіграє важливу роль у патріотичному вихованні школярів, у формуванні їхнього світогляду і загальної культури, складовими якої є культура географічна, економічна, політична, екологічна, а також у розвитку творчої соціально орієнтованої особистості. Визначено, що Концепція змісту географічної освіти в загальноосвітній школі стала основою для розроблення стандарту, навчальних програм, створення нового покоління підручників та посібників з географії. Актуальним залишається оновлення і уточнення окремих положень Концепції та географічної компоненти Державного стандарту базової середньої освіти згідно з прогнозованими змінами у суспільстві, економіці, політиці, науці, освітніх технологіях, новою історичною реальністю в Україні та світі. Зміст географічної освіти в основній школі конкретизовано у навчальних програмах, які з часом постійно

змінюються. Обґрунтовано, що вдосконалення навчальних програм позитивно позначиться на всіх компонентах дидактичної системи й сприятиме підвищенню інтересу школярів до вивчення географії. Запропоновано та практично реалізовано модернізацію навчальних програм з географії для 6-9 класів за рахунок оновлення та осучаснення їх змісту відповідно до розвитку географічної науки, розвантаження програм з урахуванням вікових особливостей учнів, конкретизації навчального матеріалу, збільшення акцентів на практичну спрямованість, творчу й самостійну навчальну діяльність школярів.

3. Обґрунтовано, що у методичному арсеналі сучасного вчителя географії мають знайти відображення основні принципи навчання, комплексне використання методів навчання й системи існуючих засобів навчання, урізноманітнення і поєднання традиційних та інтерактивних форм організації навчання. Визначено та схарактеризовано загальнодидактичні та специфічні принципи навчання, які мають бути обов'язково реалізовані на уроках географії. Запропоновано описову характеристику методів навчання географії за існуючими у дидактиці класифікаціями з відповідними методичними вказівками. В процесі дослідження засобів навчання географії здійснено спробу осучаснити їх класифікацію, в основу якої покладено розподіл засобів навчання за способом зображення і відображення географічних об'єктів та явищ. Обґрунтовано, що у практичній роботі вчителя географії важливо вміти правильно обирати й користуватись сучасними методами, засобами та формами навчання. Тільки за умови комплексного застосування педагогом системи існуючих методів, засобів і форм навчання в їх численних комбінаціях та поєднаннях можливо забезпечити високу ефективність навчання й розвитку учнів.

4. Уперше визначено та оновлено цільові аспекти географічної освіти, які комплексно реалізовано в авторських підручниках, навчальних та методичних посібниках для вивчення курсів географії у 6-9 класах. З урахуванням сучасних тенденцій розвитку освіти запропоновано перелік пріоритетних теоретичних і прикладних завдань географії в основній школі. Складено цільові та змістові характеристики існуючих курсів географії у 5-9 класах, зокрема для: «Рідного краю» (5 клас), «Загальної географії» (6 клас), «Географії материків і океанів» (7 клас), «Фізичної географії України» (8 клас), «Економічної і соціальної географії України» (9 клас). Виокремлення цільових аспектів географічної освіти у 6-9 класах на рівні вивчення курсів, розділів і тем дозволили систематизувати й конкретизувати вимоги до навчальних досягнень школярів. Уточнені цілі та переліки вимог до вивчення кожного розділу курсів географії в основній школі спрямовані допомогти вчителям повніше реалізовувати завдання географії на кожному етапі навчального пізнання та об'єктивніше визначати й оцінювати навчальні досягнення учнів на уроках географії.

5. Запропоновано та створено методичну систему як складову дидактичної системи навчання географії в основній школі. Методична система представлена компонентами, кожний з яких складається із сукупності пов'язаних і взаємодіючих елементів, тобто мінімальних структурних одиниць,

функціонально специфічних та інтегративних. Конкретизовано складові методичної системи навчання географії у 6 – 9 класах, з'ясовано та розроблено зміст основних елементів для практичного впровадження цієї системи у шкільну практику та окреслено головні завдання та напрями педагогічного експерименту. Результати експериментального навчання засвідчили ефективність запропонованої методичної системи навчання географії в основній школі. Вдосконалено систему підготовки майбутніх учителів географії за рахунок упровадження результатів дослідження у навчальний процес вищої школи.

6. Вперше визначено та схарактеризовано складові сучасного навчально-методичного комплексу для вивчення географії в основній школі. Навчально-методичний комплекс з географії є своєрідним комплектом відповідних засобів, розрахованих як на вчителя географії так і на учня, для забезпечення ефективного вивчення навчального матеріалу за змістом географічних курсів у загальноосвітніх навчальних закладах. На сучасному етапі розвитку географічної освіти триває формування навчально-методичних комплексів для вивчення географії в основній школі, складовими яких є підручники, картографічні посібники, робочі зошити з друкованою основою, практикуми, опорні схеми, навчальні таблиці, хрестоматії, довідники, дидактичні матеріали, методичні посібники.

7. Вперше запропоновано концепцію підручника з географії для основної школи. Визначено, що сучасні підручники з географії мають відповідати рівню географічної науки, бути методично забезпеченими і дидактично досконалими. Для того, щоб підручник залишався основним засобом навчання він має враховувати й відображати новітні педагогічні технології та методичні досягнення. Автори підручників з географії повинні керуватися психолого-педагогічними вимогами до їх змісту, передбачати наявність різних рубрик, системи дієвих засобів унаочнення, відповідного дизайну, вміщувати різноманітні творчі та проблемні завдання. Все це має бути спрямовано на активізацію пізнавальних інтересів учнів та їх зацікавленість у вивченні основ географічних наук в основній школі. Запропоновано модель комп'ютерного підручника з географії для курсів основної школи. Саме комп'ютерні підручники за рахунок сучасних інформаційних технологій здатні забезпечити індивідуалізацію та диференціацію навчання. Обґрунтовано, що важливою складовою навчально-методичного комплексу є навчальні посібники з географії для школяра. На основі виокремлених класифікаційних ознак створено сучасну класифікацію навчальних посібників з географії. Визначено головні напрями для вдосконалення змісту та структури посібників з географії для учнів 6-9 класів. Розроблено методичні рекомендації та поради для вчителів і учнів щодо використання матеріалів навчальних посібників та їх рубрик під час вивчення шкільних курсів географії в основній школі. За авторськими ідеями розроблено навчальні посібники з географії для учнів 6-9 класів, зокрема: практикуми з географії; географія в опорних схемах, таблицях та картосхемах; навчальні комплекси; дидактичні матеріали для поточного контролю та тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів,

довідники з географії. На основі теоретичних узагальнень та дослідження стану шкільної практики розроблено авторську модель методичного посібника з географії для вчителя, що є своєрідним дидактичним комплексом, до складу якого увійшли тематично відповідні методичні сторінки, інтерактивні форми навчання, зміст практичних та самостійних робіт, різні види завдань для поточного та тематичного оцінювання, сторінки цікавих фактів, кросворди. Створені за авторськими ідеями й моделями підручники, навчальні та методичні посібники з географії для учнів і вчителів пройшли тривалу апробацію у навчальному процесі загальноосвітніх закладів України з позитивним результатом.

8. Визначено, що позитивними тенденціями розвитку географічної освіти в основній школі є посилення мотивації навчання школярів, запровадження схематичних засобів унаочнення, покращення стану виконання програмних практичних робіт, збільшення частки самостійної навчальної діяльності учнів, упровадження інтерактивних методів та форм навчання, вдосконалення системи педагогічного контролю навчальних досягнень учнів. Розроблені для географічних курсів за участю автора мотиваційні блоки, схематичні засоби унаочнення, система програмних практичних робіт та додаткових самостійних робіт з відповідними алгоритмами для їх виконання та методичними рекомендаціями для вчителів, сценарії для проведення інтерактивних форм навчання, система завдань для здійснення поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів успішно впроваджено в практику навчання географії в основній школі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальший науковий пошук може здійснюватися в таких напрямках: дослідження з урахуванням принципів наступності й послідовності особливостей формування та функціонування сучасної дидактичної системи навчання географії у профільній старшій школі, що передбачає створення окремих методичних систем; використання концепції та розробленої моделі для методичного дослідження дидактичних систем навчання з інших шкільних предметів освітньої галузі «Природознавство», зокрема біології, фізики, хімії; визначення впливу рівня фахової методичної підготовки майбутніх учителів географії у вищій школі на реалізацію завдань шкільної географічної освіти у контексті функціонування дидактичної системи навчання учнів основної школи з урахуванням сучасних тенденцій її розвитку.

СПИСОК ОСНОВНИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кобернік С.Г. Науково-методичні засади географічної освіти в основній школі: монографія / С.Г. Кобернік. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 346 с.

Підручники, навчальні та методичні посібники

2. Кобернік С.Г. Географія України в опорних схемах (8-9 кл.): навч.-метод. посібник для учнів, абітурієнтів, студентів і вчителів / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко – К.: Актуальна освіта, 1998. – 56 с. (з грифом МОН України). (Автором запропоновано

методику використання опорних схем, розроблено зміст схем для 8 класу).

3. Кобернік С.Г. Географія материків і океанів в опорних схемах та картосхемах (7 клас): навчально-методичний посібник для учнів, абітурієнтів, студентів і вчителів / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко – К.: Грамота, 2000. – 60 с. *(Автором схарактеризовано методичні особливості використання опорних схем в 7 класі, розроблено зміст опорних схем і картосхем до розділу «Материків»).*

4. Кобернік С.Г. Загальна географія (6 клас): навчально-методичний посібник для учнів, абітурієнтів, студентів і вчителів / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко – К.: Грамота, 2000. – 40 с. *(Автором схарактеризовано методичні особливості використання опорних схем, розроблено зміст розділу «Оболонки Землі»).*

5. Кобернік С.Г. Методика викладання географії в школі: навчально-методичний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, П.О. Масляк, О.Я. Скурагович / За ред. С.Г. Коберніка. – К.: Стафед-2, 2000. – 320 с. *(з грифом МОН України). (Автором розроблено зміст теоретичних основ методики викладання географії в школі у розділах 1-6, визначено дидактичні можливості опорних схем для вдосконалення навчання географії, складено опорні схеми для 8-9 класів).*

6. Кобернік С.Г. Географія. 9 клас. Відповіді на питання білетів державної атестації: навчальний посібник / С.Г. Кобернік. – К.: Стафед-2, 2001. – 96 с.

7. Кобернік С.Г. Географія: Дидактичні матеріали для поточного контролю та тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів. [6; 7; 8; 9 класи]: навчально-методичний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 6 кл. – 72 с.; 7 кл. – 88 с.; 8 кл. – 72 с.; 9 кл. – 80 с. *(з грифом МОН України). (Автором розроблено концепцію змісту посібників, обґрунтовано та складено систему завдань для тематичного оцінювання учнів).*

8. Кобернік С.Г. Географія материків і океанів: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / С.Г. Кобернік, О.Я. Скурагович. – К.: Навчальна книга, 2002. – 319 с. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію змісту підручника, розроблено вступ, розділи 1, 2, 4).*

9. Кобернік С.Г. Географія України. 8-9 класи: Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – К.: Стафед-2; Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. – 216 с. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію змісту методичного посібника, розроблено методичні сторінки, практичні та самостійні роботи, завдання для контролю знань учнів).*

10. Кобернік С.Г. Географія: Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів: навчально-методичний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 532 с. *(Автором визначено концепцію змісту довідника з географії, обґрунтовано алгоритм подання матеріалу з кожної теми, розроблено розділи 1,2, додатки).*

11. Кобернік С.Г. Навчальний комплекс з курсу "Загальна географія". [6; 7; 8; 9 класи]: навчально-методичний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, О.Ф. Надтока. – К.: А.С.К., 2004. – 6 кл. – 64 с.; 7 кл. – 68 с.; 8 кл. – 56 с.; 9 кл. – 64 с. *(з грифом МОН України). (Автором розроблено концепцію змісту посібників, розроблено практичні роботи та завдання для тематичного оцінювання).*

12. Кобернік С.Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [навчально-методичний посібник] / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скурагович / За ред. С.Г. Коберніка. – К.: Навчальна книга, 2005. – 319 с. *(з грифом МОН України). (Автором схарактеризовано принципи, методи, засоби та форми навчання географії, визначено складові навчально-методичного комплексу,*

основні типи уроків з географії з методичними рекомендаціями щодо їх проведення).

13. Кoberнік С.Г. Методика навчання географії: Практикум для студентів географічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів / С.Г. Кoberнік – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 80 с.

14. Великий довідник школяра з тестовими завданнями: математика, інформатика, фізика, хімія, біологія, географія. – К.: Махаон-Україна, 2007. – С. 707-862. (Автором розроблено зміст розділу «Географія», складено тестові завдання для самоконтролю).

15. Кoberнік С.Г. Географія материків і океанів: Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / С.Г. Кoberнік, Р.Р. Коваленко. – К.: Навчальна книга, 2007. – 272 с. (з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію змісту підручника, розроблено вступ, розділи 1, 3, складено мотиваційні блоки до кожної теми).

16. Кoberнік С.Г. Практикум з курсу "Загальна географія": 6; 7; 8; 9 класи – 2-е видання доповнене і виправлене / С.Г. Кoberнік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 6 кл. – 60 с.; 7 кл. – 64 с.; 8 кл. – 64 с.; 9 кл. – 64 с. (з грифом МОН України). (Автором розроблено методичний апарат до рубрик практикумів, забезпечено змістове наповнення практичних і самостійних робіт, завдань для оцінювання навчальних досягнень учнів).

17. Кoberнік С.Г. Географія в опорних схемах, схематичних малюнках, таблицях та картосхемах. 6; 7; 8; 9 класи: Навчально-методичний посібник / С.Г. Кoberнік, Р.Р. Коваленко. – Видання друге, доповнене та виправлене. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – 6 кл. – 44 с.; 7 кл. – 48 с.; 8 кл. – 40 с.; 9 кл. – 44 с. (з грифом МОН України). (Автором схарактеризовано методичні особливості використання посібників, розроблено зміст у 6 кл. до розділів 3, 4; у 7 кл. – до розділів 1, 3; у 8 кл. – до розділів 3, 4; у 9 кл. – до розділів 2,3).

18. Кoberнік С.Г. Програмні практичні роботи з географії у 6-10 класах: Методичні рекомендації до організації та проведення / С.Г. Кoberнік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – 84 с. (Автором визначено дидактичні аспекти практичних робіт з географії, розроблено методичний апарат та завдання для проведення програмних практичних робіт у 6, 7, 8 класах).

19. Кoberнік С.Г. Фізична географія України: дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу у 8 класі за програмою 12-річної школи: метод. посібник / Сергій Кoberнік, Роман Коваленко. – К.: Шк. світ, 2009. – 144 с. (Автором запропоновано модель посібника, написано зміст частини I, розроблено цільові аспекти вивчення тем і розділів курсу, методичні блоки, практичні та самостійні роботи, завдання для оцінювання школярів).

20. Кoberнік С.Г. Економічна і соціальна географія України: дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу в 9 класі за програмою 12-річної школи: метод. посібник / Сергій Кoberнік, Роман Коваленко. – К.: Шк. світ, 2009. – 136 с. (Автором схарактеризовано особливості використання у навчальному процесі рубрик посібника, розроблено методичні блоки, практичні та самостійні роботи, завдання для тематичного оцінювання школярів).

21. Кoberнік С.Г. Загальна географія: Підручник для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / С.Г. Кoberнік, Р.Р. Коваленко. – К.: Ін-т сучасн. підруч., 2010. – 256 с. (з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію змісту підручника, розроблено вступ, розділи 2,3,4, складено мотиваційні блоки до кожної теми).

22. Кoberнік С.Г., Коваленко Р.Р. Практикум з курсу "Загальна географія" із

зошитом для самостійної роботи: 6 клас / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2010. – 44 с. + дод. (24 с.). *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію практикуму, розроблено практичні роботи й зміст зошиту для самостійних робіт).*

23. Кобернік С.Г. Збірник завдань для самостійної роботи студентів з методики навчання географії: методичний посібник для студентів географічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів / С.Г. Кобернік. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 80 с.

24. Кобернік С.Г. Географія: довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навч. закл. з тестовими завданнями: навчальний посібник / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко / За ред. С. Г. Коберніка. – Видання четверте, виправлене та доповнене. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 624с. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію довідника, алгоритм подання матеріалу з кожної теми, розроблено розділи 1,2 з тестовими завданнями для самоконтролю, додатку).*

25. Кобернік С.Г. Географія в опорних схемах, таблицях та картосхемах. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання та державної атестації / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко / За ред. С. Г. Коберніка. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2011. – 312 с. *(Автором обґрунтовано концепцію змісту навчального посібника, забезпечено змістове наповнення розділів 1, 2).*

26. Кобернік С.Г. Практикум з курсу «Географія материків і океанів» із зошитом для самостійних та контрольних робіт: 7 клас. / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – 3-е вид., переробл. й доповн. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 48 с. + дод. (32 с.). *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію змісту практикуму, розроблено зміст зошиту для самостійних та контрольних робіт).*

27. Кобернік С.Г. Практичні та самостійні роботи в шкільних курсах географії: методичний посібник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / С.Г. Кобернік. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 201 с.

28. Кобернік С.Г. Підсумкові контрольні роботи з географії. 6; 7; 8; 9 класи. Додаток до практикуму / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 6 кл. – 68 с.; 7 кл. – 68 с.; 8 кл. – 52 с.; 9 кл. – 64 с. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано концепцію посібників, забезпечено змістове наповнення завдань 1-3 рівнів).*

29. Кобернік С.Г. Довідник з географії з тестовими завданнями / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко / За ред. С.Г. Коберніка. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2013. – 644 с. *(Автором обґрунтовано концепцію змісту довідника, розроблено теми № 1-14 й тестові завдання до них).*

30. Кобернік С.Г. Географія. Збірник тестових завдань: навчальний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко / За ред. С.Г. Коберніка. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2013. – 212 с. *(Автором обґрунтовано концепцію структури навчального посібника, складено тестові завдання до тем № 5-17).*

Статті у наукових фахових виданнях

31. Кобернік С. Нетрадиційні форми навчання: географічна вікторина / Сергій Кобернік, Роман Коваленко // Географія та основи економіки в школі, 1996, №1. – С. 23–25. *(Автором схарактеризовано методичні особливості організації та проведення вікторини на уроках географії).*

32. Кобернік С. Вікторина як нетрадиційна форма навчання у курсі «Географія України» / Сергій Кобернік, Роман Коваленко // Географія та основи економіки в школі, 1997, № 4. – С. 18–19. *(Автором розроблено методичний апарат проведення*

вікторини та конкурсних завдань).

33. Кобернік С. Проблема удосконалення навчальних програм з шкільних курсів географії / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2001, №2. – С. 2–3.

34. Кобернік С.Г. Проблеми і перспективи сучасної дидактичної системи навчання географії в школі / С.Г. Кобернік // Наукові записки: Зб. наук. статей. – К.: НПУ, 2001. – Випуск 38. – С. 46–52.

35. Кобернік С.Г. Навчальні програми з географії для середньої загальноосвітньої школи як домінуючий компонент змісту географічної освіти / С.Г. Кобернік // Наукові записки: Зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2001. – Випуск 41. – С. 22–25.

36. Кобернік С. Сучасний стан і перспективи комп'ютерного навчання географії / Сергій Кобернік, Роман Коваленко // Географія та основи економіки в школі, 2002. – №3. – С. 10–13. (Автором проаналізовано стан комп'ютерного навчання географії, запропонована модель комп'ютерного підручника з географії).

37. Кобернік С. Проблема корекції та контролю знань з географії в умовах реформування шкільної географічної освіти / Сергій Кобернік, Роман Коваленко // Географія та основи економіки в школі, 2002, №4. – С. 12–16. (Автором визначено сучасні проблеми контролю навчальних досягнень учнів з географії, обґрунтовано систему завдань для тематичних контрольних робіт та критерії їх оцінювання).

38. Кобернік С. Сучасний підручник з географії та проблема його вдосконалення / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2003, №5. – С. 11–14.

39. Кобернік С. Модель сучасного методичного посібника з географії для загальноосвітньої школи / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2005. – № 3. – С. 7–12.

40. Кобернік С. Дидактичний комплекс до вивчення тем «Ґрунти і земельні ресурси», «Рослинний покрив», «Тваринний світ» у 8 класі / Сергій Кобернік, Роман Коваленко // Географія та основи економіки в школі, 2005. – № 4. – С. 11–15; № 6. – С. 11–13. (Автором обґрунтовано складові дидактичного комплексу для вивчення тем, розроблено методичний апарат, зміст практичних робіт).

41. Кобернік С. Дидактичні можливості підручника географії (на прикладі вивчення курсу “Географія материків і океанів”) / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2006. – № 1. – С. 10–12.

42. Кобернік С. Метод проектів як прояв сучасної філософії освіти в шкільних курсах географії / Сергій Кобернік, Сергій Терепищій // Географія та основи економіки в школі, 2007. – № 4. – С. 2–7. (Автором визначено дидактичні можливості методу проектів, розроблено методичні рекомендації щодо його впровадження та оцінювання в курсах фізичної географії).

43. Кобернік С. Самостійна робота учнів з географії та проблема її вдосконалення / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2007. – №7. – С. 2–6.

44. Кобернік С. Практичні роботи в шкільних курсах географії / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2007. – № 10. – С. 12–16.

45. Кобернік С.Г. Цільові аспекти географічної освіти у 6-8 класах за програмами 12-річної школи / С.Г. Кобернік // Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Випуск 50. – Частина 1. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. – С. 172–180.

46. Кобернік С. Самоконтроль учня як основа здійснення поточного контролю навчальних досягнень з географії у 8 – 9 класах / Сергій Кобернік, Вікторія Люта // Географія та основи економіки в школі, 2009. – № 9. – С. 2–5. (Автором схарактеризовано особливості здійснення самоконтролю учнів на уроках географії,

розроблено завдання для його реалізації у 8-9 класах).

47. Кобернік С. Мотиваційний компонент сучасного уроку географії в основній школі / С. Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2009.– № 11-12. –С.2–8.

48. Кобернік С.Г. Організація самостійної роботи студентів з методики навчання географії в умовах кредитно-модульної системи навчання / С.Г. Кобернік // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 22: зб. наук. праць / За ред. В.П. Сергієнка. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С. 165–168.

49. Кобернік С. Географічна вікторина у 8 класі як засіб патріотичного виховання школярів / Сергій Кобернік, Вікторія Ягниця // Географія та основи економіки в школі, 2011. – № 6. – С. 32–34. *(Автором розкрито можливості вікторини для патріотичного виховання, розроблено методичний апарат).*

50. Кобернік С. Особливості змісту та структури навчальних посібників з географії для учнів основної школи / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі, 2011. – № 9. – С. 8–11.

51. Кобернік С.Г. Посібники з географії для учнів 6-9 класів як необхідна складова сучасного навчально-методичного комплексу / С.Г. Кобернік // Науковий часопис «Вересень». Спецвипуск / За ред. Р.О. Гришковой. –Миколаїв: Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2011 – С. 124–131.

52. Кобернік С.Г. Методичні аспекти використання у навчальному процесі посібників з географії для учнів основної школи / С.Г. Кобернік // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 98. – С.92–104.

53. Кобернік С.Г. Організація практичної та самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках географії в основній школі / С.Г. Кобернік // Наукові записки: [зб. наук. статей] / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012.–Випуск 100.–С.120–134.

54. Кобернік С.Г. Програмні практичні роботи з географії у загальноосвітній школі: теорія та практика / С.Г. Кобернік // Географія та економіка в сучасній школі, 2012. – № 2. – С. 6–10.

55. Кобернік С.Г. Проблема удосконалення навчальних програм з курсів географії основної школи / С.Г. Кобернік // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Випуск 103. – С.132–141.

56. Кобернік С.Г. Самостійна робота учнів у процесі вивчення курсів географії основної школи / С.Г. Кобернік // Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Випуск 61. – Херсон: ХДУ, 2012. – С. 80–88.

57. Кобернік С.Г. Проблема розробки концепції сучасного підручника з географії для основної школи / С.Г. Кобернік // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 37: Зб. наук. праць / За наук. ред. О.В. Биковської, Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 193–201.

58. Кобернік С.Г. Оновлення навчальних програм як необхідна умова розвитку географічної освіти в основній школі / С.Г. Кобернік // Географія та економіка в сучасній школі, 2012. – № 7-8. – С. 48–52.

59. Кобернік С.Г. Самостійна робота як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках географії / С.Г. Кобернік // Географія та економіка в сучасній школі, 2012, № 9. – С. 4–8.

60. Кобернік С.Г. Підсумкові контрольні роботи в шкільних курсах географії / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко // Географія та економіка в сучасній школі, 2013, № 2. – С. 6–18. *(Автором визначено особливості проведення підсумкових контрольних робіт з географії, запропоновано авторську модель змісту ПКР).*

61. Кобернік С.Г. Сучасна дидактична система шкільної географічної освіти та перспективи її розвитку / С.Г. Кобернік // Географія та економіка в сучасній школі, 2013, № 6. – С. 2–8.

Державні стандарти, програми

62. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Освіта України (специвипуск), 2004. – № 5. – С. 1–13 (IV. Освітня галузь «Природознавство»). – (Національний стандарт України). *(Автором обґрунтовано змістові лінії географічної освіти, схарактеризовано результати навчання учнів з географії в основній школі).*

63. Кобернік С.Г. Навчальна програма з географії для 5 класу (Київ – наш рідний край) / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко // Порадник методиста-97: Книга методичних рекомендацій. Ч. 2. – К.: Київськ. Між регіон. інст. удоскон. вчит. ім. Б. Грінченка, 1997. – С. 197–205. *(Автором обґрунтовано зміст програми, складено пояснювальну записку, розроблено вимоги до навчальних досягнень учнів).*

64. Програми факультативів і спецкурсів з географії та основ економіки / Укл. Л.М. Булава, М.І. Карлін, Л.І. Круглик, С.Г. Кобернік та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С.3–18. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано зміст програми курсу «Основи географічної теорії», складено пояснювальну записку, розроблено зміст практичних робіт, вимоги до навчальних досягнень учнів).*

65. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Географія 5-11 класи / [Упорядкув.: Н.В. Бескова].– К.: Шкільний світ, 2001. – 220 с. *(з грифом МОН України). (Автором розроблено навчальну програму курсу «Географія материків і океанів» для 7 класу, визначено зміст практичних робіт у 5-6 класах).*

66. Географія 10-11 класи: Програми для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах / [Н. Бескова, В. Бойко, С. Кобернік та ін.]. – К.: Пед. преса, 2005. – 172 с. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано зміст програми курсу «Загальна географія», складено пояснювальну записку, розроблено зміст практичних робіт, вимоги до навчальних досягнень школярів).*

67. Кобернік С.Г. Методика навчання географії: навчальна програма професійно-педагогічної підготовки // Збірник типових навчальних програм для студентів спеціальності 6.040104 "Географія" / За ред. В.П. Покася, В.Г. Щабельської. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 97–119.

68. Програма для проведення зовнішнього незалежного оцінювання з географії на 2012 рік. Додаток № 6 до наказу № 791 МОНМСУ від 14.07.2011р./ Робоча група у складі: Олійник Я.Б., Гладковський Р.В., Даценко Л.М., Забуга Н.І., Кобернік С.Г., Кухар Л.О., Муніч Н.В. http://www.mon.gov.ua/zno/zno2012/proekt_program/. *(з грифом МОН України). (Автором розроблено розділ 2 «Географія материків і океанів»).*

69. Програми з географії для 6-9 класів, розроблені у 2012р./Робоча група у складі: Олійник Я.Б., Гладковський Р.В., Даценко Л.М., Забуга Н.І., Уварова Г.Є., Кобернік С.Г., Кухар Л.О., Муніч Н.В. <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/zvyazki-z-gromadskisty-tazmi/gromadske-obgovorennya/8891>. *(з грифом МОН України). (Автором обґрунтовано загальну концепцію змістового наповнення програм, оновлено зміст програм для 6 і 7 класів, розроблено окремі теми і практичні роботи для 9 класу).*

Статті в інших наукових виданнях, матеріали конференцій, тези доповідей

70. Коберник С.Г. Проблема нетрадиційних форм навчання в шкільних курсах географії / С.Г. Коберник // Теорія і практика вивчення природничих дисциплін у вищій та середній школі. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 квітня 1997 року). – Умань, 1997. – С. 86–88.
71. Коберник С.Г. Опорно-информационные схемы как средство усовершенствования обучения на уроках географии / С.Г. Коберник // Международный конкурс учителей: сб. матер. 2-го подсеминара (1-15 ноября). – МДЦ «Артек». Отдел сравнительного образования, 1998. – С. 23–27.
72. Коберник С.Г. Тенденції розвитку змісту та методики навчання географії в сучасній школі / С.Г. Коберник // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид.-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. Випуск 3. – 340 с. – С. 290–300.
73. Коберник С.Г. Тенденції розвитку сучасної дидактичної системи в шкільних курсах географії / С.Г. Коберник // Проблеми безпервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. пр. / Відп. О.О. Жемеров. – К.: Антекс, 2000. – Випуск 1. – С. 36–37.
74. Коберник С.Г. Сучасні тенденції педагогічного контролю навчальних досягнень учнів у системі шкільної географічної освіти / С.Г. Коберник // Вісник: Зб. наук. статей Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 2. – С. 101–110.
75. Коберник С.Г. Наступність змісту географічної компоненти освіти у державних стандартах загальноосвітньої і вищої школи / С.Г. Коберник // Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття: Матеріали міжнар. наук. конф., 19 квітня 2005р. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 45–48.
76. Коберник С.Г. Географічна складова інтегрованого курсу "Природознавство" (5-6 класи) за програмою 12-річної школи / С.Г. Коберник // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. XV Каришинські читання / За ред. М.В. Гриньової. – Полтава: Астроя, 2008. – С. 35–37.
77. Коберник С.Г. Цільові аспекти географічної освіти в основній школі згідно нових навчальних програм / С.Г. Коберник // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звіт.-наук. конф. за 2008 рік, 5-6 лютого 2009 р. / Укл. Г.І. Волинка та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 83–86.
78. Коберник С.Г. Удосконалення дидактичної системи навчання географії в основній школі в умовах європейської інтеграції / С.Г. Коберник // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві». – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 22.
79. Коберник С.Г. Сучасна класифікація навчальних посібників з географії для учнів основної школи / С.Г. Коберник // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. XVIII Каришинські читання, Полтава, 26-27 травня 2011 р. / Полтава. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка / За ред. М.В. Гриньової. – Полтава: Астроя, 2011. – С. 315–317.
80. Коберник С.Г. Програма з географії для зовнішнього незалежного оцінювання та проблема її вдосконалення / С.Г. Коберник // Всеукр. конф.: Тези доповідей. Ніжин, 22-23 лютого 2012 р. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 170–171.
81. Коберник С.Г. Складові сучасного навчально-методичного комплексу для вивчення географії в основній школі / С.Г. Коберник // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Зб. наук. пр. звіт.-наук. конф., 9-10 лютого 2012 р. Частина 2 / Укл. Г.І. Волинка та ін. – К.: НПУ ім. М.П.

Драгоманова, 2012. – С. 3–5.

82. Кобернік С.Г. Складові елементи сучасної дидактичної системи навчання географії в основній школі / С.Г. Кобернік // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. XX Каришинські читання, м. Полтава, 29-30 травня 2013 р. / За ред. М.В. Гриньової. – Полтава, 2013. – С. 156–159.

АНОТАЦІЇ

Кобернік С.Г. Дидактична система навчання географії в основній школі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія). – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2013.

У дисертації вперше теоретично обґрунтовано формування і функціонування дидактичної системи навчання географії в основній школі, схарактеризовано її складові та визначено перспективи для вдосконалення з урахуванням інноваційних процесів в освіті.

Визначено позитивні тенденції для розвитку географічної освіти в основній школі, серед яких: посилення мотивації до вивчення географії, комплексне використання у навчальному процесі схематичних засобів унаочнення, покращення умов виконання програмних практичних робіт, зростання частки самостійної навчальної діяльності школярів на уроках географії, застосування інтерактивних методів та форм навчання, вдосконалення системи оцінювання навчальних досягнень учнів.

Обґрунтовано та розроблено навчально-методичне забезпечення для вивчення географії у 6-9 класах, складовими якого є: підручники, практикуми і навчальні комплекси на друкованій основі, опорні схеми і картосхеми, дидактичні матеріали для оцінювання навчальних досягнень учнів, методичні посібники, довідники.

Ключові слова: дидактична система навчання географії, географічна освіта в основній школі, навчально-методичний комплекс для вивчення курсів географії, методика навчання географії, тенденції розвитку географічної освіти у 6-9 класах.

Кобернік С.Г. Дидактическая система обучения географии в основной школе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (география). – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2013.

В диссертации впервые проанализированы теоретические и методические аспекты формирования и развития современной дидактической системы обучения географии в основном звене общеобразовательной школы, определены составляющие элементы дидактической системы географического образования. На основе анализа нормативной базы школьного географического образования в мире и Украине установлено, что на современном этапе общественного развития географическое образование является необходимым условием формирования личности современного гражданина, способного принимать самостоятельные и ответственные решения.

Показано, что с реформированием школьного образования в Украине существенные изменения происходят во всех элементах дидактической системы обучения географии в основной школе. Это обусловлено разработанной Концепцией содержания географического образования, созданием Государственного стандарта базового среднего образования, постоянным усовершенствованием учебных

программ для изучения географических курсов. Соответствующего обновления требует содержание школьных учебников и учебных пособий по географии, разработка современного учебно-методического обеспечения, внедрение в учебный процесс эффективных методов, средств и форм обучения.

Установлены и описаны целевые аспекты географического образования в 5-9 классах, поданы содержательные характеристики структурных составляющих современных курсов географии с соответствующими методическими рекомендациями для их реализации в учебно-воспитательном процессе.

Впервые в условиях обновления структуры и содержания курсов географии в основной школе обосновано создание современного учебно-методического комплекса для изучения географии, который включает: учебные программы, инструктивные материалы, учебники, картографические пособия, рабочие тетради для учащихся на печатной основе, хрестоматии, наглядные пособия, дидактические материалы, методические пособия, разнообразные дополнительные источники с географическим содержанием. Установлено, что каждый из указанных элементов имеет свои целевые, содержательные и методические особенности, специфические признаки. Разработаны методические рекомендации для эффективного использования в процессе обучения указанных элементов учебно-методического комплекса.

В процессе сравнительного анализа учебных программ по географии за последние 20 лет установлено, что программы географических курсов для 6-9 классов требуют соответствующей разгрузки, конкретизации и адаптации к возрастным особенностям учащихся, должны учитывать современные тенденции развития отраслей географической науки и образовательных технологий. Предложены пути для усовершенствования содержания учебных программ по географии для основной школы и программы внешнего независимого оценивания географических знаний в центрах качества образования, которые, благодаря участию автора в профильных рабочих группах Министерства образования и науки Украины, преимущественно учтены при разработке обновленных вариантов указанных программ в 2011-2012 гг. Прогнозируется, что изменения в учебных программах положительно отразятся на всех составляющих дидактической системы и будут способствовать повышению интереса учащихся к изучению географии.

В условиях модернизации базового среднего географического образования с целью создания учебников и пособий нового поколения по географии теоретически и методически обоснованы направления для их усовершенствования и предложены модели школьных учебников на печатной и электронной основе, учебных и методических пособий, справочников по географии. Разработанные с учетом авторских идей учебники, учебные и методические пособия, справочники успешно внедрены в школьную практику и способствуют рациональной организации учебно-воспитательного процесса на уроках географии в 6-9 классах.

Определены современные тенденции развития географического образования в основной школе. Установлено, что с развитием образовательных систем и педагогических технологий значительный потенциал для усовершенствования школьного географического образования имеют: мотивационный компонент урока географии как условие успешного обучения школьников; схематические средства наглядности и их дидактические возможности для усвоения программного материала; система практических работ как обязательная составляющая школьных курсов географии; самостоятельная учебная деятельность учащихся в процессе изучения географии и ее содержательное наполнение; интерактивные методы и формы

обучения на уроках географии; критерии оценивания и система заданий для определения учебных достижений школьников по географии.

Разработанные для изучения курсов географии в 6-9 классах мотивационные блоки, схематические средства наглядности (опорно-информационные схемы, картосхемы, таблицы), система программных практических работ и дополнительных самостоятельных работ с соответствующими алгоритмами и методическими рекомендациями для их выполнения, сценарии для проведения интерактивных форм обучения, система заданий для осуществления поточного и тематического оценивания учебных достижений учащихся успешно внедрены в практику обучения.

Результаты исследования составляющих элементов современной дидактической системы обучения географии в основной школе позволили усовершенствовать подготовку будущих учителей географии в высших учебных заведениях за счет создания автором соответствующего учебно-методического обеспечения дисциплины «Методика обучения географии». По данному курсу разработаны и внедрены в учебный процесс для студентов географических специальностей: программа, учебные пособия, практикум, сборник заданий для самостоятельной работы студентов.

Проведенное исследование не является исчерпывающим. В дальнейшем научный поиск может осуществляться в направлении формирования и функционирования современной дидактической системы обучения географии в старшей профильной школе, определения влияния уровня профессиональной методической подготовки будущих учителей географии на реализацию задач школьного географического образования в контексте функционирования дидактической системы обучения с учетом современных тенденций ее развития.

Ключевые слова: дидактическая система обучения географии, географическое образование в основной школе, учебно-методический комплекс для изучения курсов географии, методика обучения географии, тенденции развития географического образования в 6-9 классах.

Kobernik S.G. Didactic geography training system of in elementary school. – Manuscript.

The thesis for the degree of doctor of pedagogical sciences, specialty 13.00.02 – theory and methodology of teaching (geography). – National Pedagogical University of M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2013.

The thesis focuses on the problems of formation and development of modern didactic teaching system of modern main chain of secondary school in Ukraine. The scientific and methodological basis of geographic education in elementary school are defined. The formation of the regulatory framework for creation modern training complexes for studying the geography course in 6-9 forms are defined.

The content characteristics of structural components of the geographical education with relevant methodical recommendations are offered. The author's models of textbooks on geography to print and electronic fundamentals, reference book for pupils of different content and purpose, methodological guides for teachers are developed and implemented. The main trends of didactic teaching system of geography and ensure their semantic content to improve the educational process in geography are defined. A review of pedagogical efficiency of the developed technique of complex application components of training and methodological support for the study of geography in the 6-9 classes is researched.

Key words: didactic education system of geography, geographic education in primary school, educational and methodical complex for the study of geography courses, methodology of teaching geography, modern trends in geographic education in 6-9 forms.

НБ НПУ

100202625

Підписано до друку 11.09.2013 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Наклад 100 прим. Зам. № 437.

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26

